ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ

ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਦਾਖਾ)
ਸਾਹਿਤਯਾਚਾਰਯ

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ੧੯੫੩} {ਮੂਲ :

੧ ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ

ਅਰਥਾਤ

ਕਾਵਯ ਵਿਦਯਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ 'ਅਲੰਕਾਰ' ਪ੍ਰਕਰਣ
ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਬਕ ਸੁੱਧ ਬੋਧ

ਜਿਸਨੂੰ

ਪੰ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਦਾਖਾ) ਸਾਹਿਤਯਾਚਾਰਯ'
ਨੇ ਰਚਿਆ

—ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ—

ਗਿਆਨੀ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ
(ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਦੂਜੀ ਵੇਰ ੧੦੦੦ ਮੁੱਲ ੧-)

੧ ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ ॥

ਭੂਮਿਕਾ !

੧. ਇਹ ਗਲ ਸਭ ਹੀ ਸਜਣ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਯਾ ਬਾਣੀ ਦ੍ਵਾਰਾ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕ ਦੇ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹਦੇ ਹਰੇਕ ਪਦ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤੀ (ਸ਼ਕਤੀ) ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ (ਪਦ) ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ (ਵਾਚਯ ਯਾ ਲਛ) ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਪਦਾਂ) ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਵਾਕਯਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਯੋਗਯਤਾ ਅਯੋਗਤਾ ਆਦੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਵਾਰਾ ਠੀਕ ਤਾਤਪਰਯ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪਦ ਤੋਂ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਦ੍ਵਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵ੍ਯਾਕਰਣ ਵਿਦ੍ਯਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸ਼ਣ ਭੂਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਰੂਪ ਯੋਗਯਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਠੀਕ ਤਾਤਪਰਯ ਦਾ ਨਿਸਚਯ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਦ੍ਵਾਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੨. ਏਸ (ਸਾਹਿਤ੍ਯ) ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ (ਛੰਦ ਬੰਦ ਯਾ ਵਾਰਤਿਕ) ਹੀ 'ਕਾਵ੍ਯ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਤਾਤ ਪਰਯ

ਦੱਸ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੁਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਕਿੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਸਰ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਭੀ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ੩ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ (੧) ਰਾਜਾ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਆਗਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ (ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਮਤਿ)। (੨) ਮਿਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਸੁਹਿਰਦ ਸੰਮਤਿ। (੩) ਮੋਹਿਣੀ (ਇਸਤਰੀ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤੇ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਕਾਂਤਾ ਸੰਮਤਿ। ਸੋਈ 'ਕਾਵਜ' ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਭੀ ਹੈ:—

"'ਰਮਣੀਯਾਰਥ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ: ਸ਼ਬਦ: ਕਾਵਜਮ"

ਅਰਥਾਤ ਅਤਯੰਤ ਸੁੰਦਰ ਅਰਥ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਵਜ' ਹੈ ਅਤੇ "ਵਾਕਜੰ ਰਸਾਤਮਕੰ ਕਾਵਜਮ" ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਵਾਕਜ ਰਸਾਤਮਕ ਹੋ ਉਹ 'ਕਾਵਜ' ਹੈ। ਬਲਕਿ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਾਖਿਆਤ ਹੀ ਕਾਮਣੀ ਸ੍ਵਰੂਪ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹਦੇ ਅੰਗ ਆਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਣੇ ਹਨ:—"ਰਸ ਕਵਿਤਾ ਕੋ ਅੰਗ, ਭੂਸ਼ਣ ਹੈਂ ਭੂਸ਼ਣ ਸ਼ਕਲ। ਗੁਣ ਸ੍ਵਰੂਪ ਅਰੁ ਰੰਗ ਦੂਸ਼ਣ ਕਰੇਂ ਕੁਰੂਪਤਾ।" ਭਾਵ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦੀ ਰਸ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ, ਅਲੰਕਾਰ ਗਹਿਣੇ ਹਨ, ਮਾਧੁਰਯ (ਮਿਠਾਸ) ਆਦੀ ਗੁਣ ਰੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੁਤਿਕਟੁ (ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਕੌੜਾ) ਆਦੀ ਦੋਸ਼ ਇਹਨੂੰ ਕੁਰੂਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਕਾਵਜ ਰੂਪੀ ਕਾਮਣੀ ਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਯਾ ਦੀਨਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਕਿੰਤੂ ਕੇਵਲ ਅਪਣੇ ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ, ਗੁਣ

ਆਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕਟਾਖਯ ਅਤੇ ਹਾਵ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਤੇ ਸਿੱਧ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੁਚ ਹੀ ਅਪਣਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲੋਕ ਵਯਵਹਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਧਨ ਆਦਿ ਲਾਭ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਯਸ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਭੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬਿਰਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਰਲ ਤੇ ਏਕਾਗਰ ਸਦ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੋਈ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਮਲੀਨਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜਾਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਠੀਕ ਆਸ਼ਯ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਸ੍ਰੋਤਾ ਨੂੰ ਮੋਹਣੀ ਸਮਾਨ ਵੱਸ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ, ਵਯਵਹਾਰ ਗਿਆਨ, ਧਨ ਤੇ ਯਸ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜਾਨੰਦ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਸ਼ਾਲੀ 'ਕਾਵਯ' ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੇਟਣਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਅਤਯੰਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਰਤਵਯ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ "ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹੀਨ: ਸਾਖਿਆਤ ਪਸ਼ੂ ਪੁੱਛ ਵਿਸ਼ਾਣ ਹੀਨ:" ਅਰਥਾਤ 'ਸਾਹਿਤਯ' ਤੇ 'ਸੰਗੀਤ' ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਿੰਗ ਤੇ ਪੂਛ ਬਾਹਰਾ ਸਾਖਯਾਤ ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਹੈ। ਏਸ ਪਰਾਚੀਨ ਉਲਾਂਭੇ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ।

੩. ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਤੇ ਯੋਬਨ ਵਾਲੀ ਮਗਰ ਗਹਿਣੇ ਬਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂਸ਼ਣ (ਅਲੰਕਾਰਾਂ)

ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਕਾਵਯ' ਭੀ ਭਾਵੇਂ ਦੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਸ਼ ਵਾਲੀ ਨ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬੇਸਜ ਅਤੇ ਨੰਗੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਦਰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੋ ਕਾਵਯ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨੰਗੇਜ ਢਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਸੋਭਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੪. ਅਲੰਕਾਰ ੩ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ:—

(੧) ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ ਅਰਥਾਤ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਣਾ।

(੨) ਅਰਥਾਲੰਕਾਰ ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਣਾ।

(੩) ਉਭਯਾਲੰਕਾਰ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (ਦੋਹਾਂ) ਕਰਕੇ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਣਾ।

੫. ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਏਸ ਵਿਸ਼ਯ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਮਗਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੀ ਜਾਣੂ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੇ। ਇਹਦੇ ਕਾਰਣ ਏਹ ਹਨ:—

(੧) ਵਿਦ੍ਵਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਠਿਨਤਾ ਹੋਣੀ।

(੨) ਸਾਰੀ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਉਸਤੇ ਕਿਤੇ ਤਿਲਕ ਆਦਿ ਦ੍ਵਾਰਾ ਸੂਰਨਾ ਨ ਹੋਣੀ।

(੩) ਸਮਝੌਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨ ਕਰਕੇ ਨੋਟ ਬੁੱਕਾਂ ਹੀ ਬਣਾਉਣੀਆਂ।

(੪) ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨ ਹੋਣਾ।
(੫) ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਗੰਦ ਮੰਦ ਹੀ ਹੋਣਾ।

੬. ਏਸ ਵਿਸ਼ਯ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ 'ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਗਰ ਸੁਧਾ' ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਮਗਰ ਉਸ ਵਿਚ ਛੇਕੜਲੇ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਕਈ ਘਾਟੇ ਹਨ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਯਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰਭ੍ਰਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਐਡੀਟਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸੁੰਞੇ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਇਹ ਘਾਟਾ ਅਤੇ ਅਨਮਤੀਆਂ ਯਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦ੍ਵੈਖੀਆਂ ਦੇ ਉਲਾਂਭਿਆਂ ਦਾ ਦੁਸਹ ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਏਸ ਰੜਖੇੜੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਮੁਕਾ ਦੇਣ ਲਈ 'ਗੁਰੂ ਕਾਵ੍ਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਦੂਜੀ†ਝਲਕ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਗਰ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਏਸ ਵਿਸ਼ਯ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆ-ਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਅਤਯੰਤ ਸੰਖੇਪ ਬਣਾਕੇ 'ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ' ਨਾਮ ਦਾ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਕਤਿ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੱਜਣਾ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

†ਅਲੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ।

੭. ਏਸ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਅਤੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਆਦਿਕਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਹੋਣ ਆਦੀ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਕਤਿ ਨਾਮ ਸਫਲ ਹੈ।

੮. ਇਸ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:—

(ੳ) ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਲੰਕਾਰ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਤੇ ੫ ਵੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ, ਉਭਯਾਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਦੋਸ਼ ਆਦੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(ਅ) ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਲੱਛਣ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਲਕ ਯਾ ਭਾਵ ਲਿਖ ੨ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।

(ੲ) ਸਭ ਉਦਾਹਰਣ ਗੁਰਿਉਪਮਾ ਯਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ੁਭ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ਘਟਾਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਨ੍ਵਯ (ਸੰਗਤਿ) ਲੱਛਣ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਸ) ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਭ ਛੰਦ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਕੱਚਿਆਂ ਖੋਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਗਲਤ ਫਲਤ ਨਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

(ਹ) †ਸੰਕੇਤਕ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਮਗਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਬੇਵਸੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ

---

†ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇਤਕ ਪਦ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਮਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਭੀ ਸਮਝਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਕੇਤ ਭੀ ਵਰਤ ਲਏ ਹਨ।

ਕੋਈ ਪਦ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਕ) ਤਿ: ਤੋਂ ਤਿਲਕ, ਸੂ: ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਉ: ਤੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਸਮਝਣਾ।

੯. ਖੜਗ ਬੰਦ ਆਦਿਕ ਲੇਖਣੀ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਕਾ ਭੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੧੦. ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏਸ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਤੁੱਛ ਘਾਲ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਪੁਤਸਕ ਦੇ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਣਗੇ।

ਖਾਲਸਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ–
ਮਹਾਂ ਵਿਦ੍ਯਾਲਯ
ਲੁਦਿਹਾਨਾ
੧੦ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੨

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾ
ਦਾ ਪਾਤ੍ਰ–
ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਦਾਖਾ)
ਲੁਦਿਹਾਣ

੧ ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

'ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ'

[ਤਰੰਗ ਪਹਿਲਾ]

ਨਮਸਕਾਰ ਰੂਪ ਮੰਗਲ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਗਤ ਗੁਰਿ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਰਣਾਇ ।
ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ਰਚਾਂ ਕਵਿ ਜਨ ਕਰੋ ਸਹਾਇ ॥੧॥

ਪਦ ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਾਚਕ ਲਖਯਕ ਵਯੰਜਕੋ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਪਦ ਜਾਨ ।
ਵਾਚਕ ਮੂਲ ਪਛਾਨੀਏ ਸੋ ਹੁਣ ਕਰਾਂ ਬਖਾਨ ॥੨॥

ਵਾਚਕ ਅਤੇ ਵਾਚਯ ਦਾ ਲੱਛਣ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਾਚਕ ਨਾਮ ਸੁ ਵਸਤੁ ਦਾ ਜਾਣੋ ਵਾਚਯ ਸ੍ਰੂਪ ।
ਵਾਚਕ ਸੰਗਯਾ ਅਵਜਯ ਅਰੁ ਕ੍ਰਿਯਾ ਆਦਿ ਅਨੂਪ ॥੩॥

ਤਿਲਕ—ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਵਾਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਅਰਥ ਵਾਚਯ ਹੈ।ਲਛਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ

ਵਾਲਾ, ਅਰਥ ਲੱਛਾਰਥ ਅਤੇ ਵਯੰਜਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਵਾਰਾ ਵਯੰਜਕ ਪਦ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥ ਵਯੰਗ ਜਾਨਣਾ। ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਤਰਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜੈਸੇ:– ਪੁਰਖ ਆਦੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੰਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ 'ਕਿਰਿਆ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਸੰਗਯਾ, ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਦੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਅਵਯਯ ਹਨ। 'ਮੂਲ ਦੇ ਆਦਿ ਪਦ ਤੋਂ ਨਿਪਾਤ, ਉਪਸਰਗ' ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਯ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੈ।

੧ਅਲੰਕਾਰ ਲਛਣ

ਦੋਹਰਾ–

ਵਾਚਯ ਵਾਚਕੇ ਹੋਇ ਜਦ ਚਮਤਕਾਰ ਸੁ ਵਿਚੱਤ੍ਰ।
ਵਯੰਗ ਅਰਥ ਤੇ ਰਹਿਤ ਸੋ ਅਲੰਕਾਰ ਯਾ ਚਿੱਤ੍ਰ ॥੪॥

ਤਿਲਕ–ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਚਾਰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਤ ਵਯੰਗਯ ਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅਲੰਕਾਰ ਅਥਵਾ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਣਨ–

ਦੋਹਰਾ–

ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੇ ਆਖਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵਿਰਾਜ।
ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਕਰਿ ਜਾਣੀਏ ਤੀਜੇ ਮਿੱਸੇ ਸਾਜ ॥੫॥

੧ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਹਿਣਾ, ਭੂਸ਼ਣ ਅਥਵਾ ਸਜਾਵਟ।

ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸ਼ਬਦੋਂ ਬਣੇ ਸੁ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ ਅਰਥੋਂ ਬਣੇ ਸੁ ਅਰਥ ।
ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਭੂਸ਼ਣ ਲਖੋ ਰਖਦਾ ਦੋਇ ਸਮਰਥ ॥੬॥
ਸਭੇ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ ਰਚਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਧਾਨ ।
ਐਪਰ ਚਿੱਤ੍ਰ ਨ ਦੇਣ ਰਸ ਬਿਨ ੧ਉਪਮਾ ਵਯਾਖਯਾਨ ॥੭॥
ਤਾਂਤੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਉਪਮਾਦਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ।
ਲੱਛਣ ਬੰਨਗ ਧਾਰਕੇ ਕਰਿਆ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ॥੮॥

੧. ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਦ ੨ਉਪਮਾ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਭੇਦ ਸਹਿਤ ੩ਸਾਧਰਮ ।
ਤਦ ਉਪਮਾਲੰਕਾਰ ਹੈ ਕਹਿਣ ਸੁ ਕਵਿ ਮਨ ਮਰਮ ॥੯॥

'ਉਪਮਾਨ' ਆਦਿ ਦਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਿਸ ਸਮਤਾ 'ਉਪਮਾਨ' ਸੋ ਜਿਸ ਵਰਣਨ 'ਉਪਮੇਯ' ।
ਗੁਣ ਬੋਧਕ ਪਦ 'ਧਰਮ' ਹੈ ਅਵੱਯ ਸੁ ਵਾਚਕ ਨੇਯ ॥੧੦॥

ਤਿਲਕ—ਜਿਸ ਸਰੀਖਾ ਆਖੀਏ ਸੋ ਉਪਮਾਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਵਰਗਾ ਆਖੀਏ ਉਹ ਉਪਮੇਯ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ—'ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ' ਅਤੇ 'ਜਿਹਾ', 'ਵਰਗਾ' ਆਦਿਕ ਸ਼ਬਦ 'ਵਾਚਕ' ਹਨ ।

੧ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ ੨ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਨਾਉਂ ੩ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ।

ਉਪਮੇਯ—ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਉਂ

ਸ਼ਬਦ—ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ, ਵਿਸ਼ਯ, ਵਰਣੀਯ, ਅਤੇ ਸੰਗਯਾ ਇਹ ਨਾਮ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਹਨ। ਅਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ, ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ, ਵਿਸ਼ਯੀ, ਵਰਣੀਮਾਨ, ਸੰਗਯੀ ਅਤੇ ਉਪਮਾ ਇਹ ਨਾਮ ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਹਨ।

'ਪੂਰਨ ਤੇ ਲੁਪਤ ਉਪਮਾ' ਦਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪੂਰਨ ਉਪਮਾ ਜਾਨੀਏ ਪੂਰਨ ਚਾਰੇ ਅੰਗ।
ਇਕ ਦੋ ਤ੍ਰੈ ਦਾ ਲੋਪ ਤਦ, ਲੁਪਤੋਪਮਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੧॥

(ੳ) ਪੂਰਨ ਉਪਮਾ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪੱਥਰ ਜਿਉਂ ਚਿਤ ਕਠਿਨ ਜੜ੍ਹ, ਬੋਲ ਚੁਭਣ ਜਿਉਂ ਸੂਲ।
ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਣੀ ਜਾਣੀਏ ਸੁਧਾ ਤੁੱਲ ਜੀ ਮੂਲ ॥੧੨॥

ਤਿਲਕ—ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਉਪਮਾਨ 'ਜਿਉਂ' ਆਦਿ 'ਵਾਚਕ' ਸ਼ਬਦ 'ਚਿੱਤ' ਆਦਿਕ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ 'ਕਠਿਨ' ਆਦਿਕ 'ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ' ਹਨ।

(ਅ) ਲੁਪਤ ਉਪਮਾ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਨਹੀਂ ਸੁਜਾਖਾ ਸੰਤ ਸਮ ਨਿਗੁਰੇ ਜਿਹਾ ਨ ਅੰਧੁ।
ਗੁਰ ਸਾ ਦਾਤਾ ਕੋ ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਨਾਮ ਸਮ ਬੰਧੁ ॥੧੩॥

ਤਿਲਕ—ਇਸ ਵਿਚ 'ਸੰਤ' ਆਦਿ ਉਪਮੇਯ 'ਸੁਜਾਖਾ'

ਆਦਿ ਧਰਮ 'ਸਮ' ਆਦਿਕ 'ਵਾਚਕ' ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਉਪਮੇਯ ਲੁਪਤ ਹੈ।

੨. ਉਪਮਾ ਮਾਲਾ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ–

ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਉਪਮੇਯ ਦੇ, ਹੋਣ ਬਹੁਤ ਉਪਮਾਨ।
ਭਿੰਨ ਅਭਿੰਨ ਸੁ ਧਰਮ ਤੇ 'ਉਪਮਾ ਮਾਲਾ' ਜਾਨ ॥੧੪॥

ਤਿਲਕ–ਉਪਮੇਯ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਤੁੱਲਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਭਿੰਨ ੨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਕੋ ਧਰਮ ਤੇ ਹੋਵੇ।

ਬੰਨਗੀ ਇਕੋ ਧਰਮ ਤੇ

ਕਬਿੱਤ–ਡੀਲ ਡੌਲ ਸ਼ੇਰ ਸੀ ਉਦਾਰਤਾ ਕੁਬੇਰ ਸੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ੧ਛਟਾ ਦੇ ਫੇਰ ਸੀ ਸੁ ਸੈਨਾ ਘਨ ਮਾਲ ਸੀ। ਕਲਗੀ ਅਰਸ਼ ਸੀ ਕਮਾਨ ਸੁਰ ਰਾਜ ਜੈਸੀ ਬਿਜਲੀ ਸੀ ਤੇਗ ਦੇਖੀ ਬੁੱਧਿ ਹੈ ਮਰਾਲ ਸੀ। ਦਯਾ ਦਰਯਾਵ ਜੈਸੀ ਬਾਣੀ ਸਿੰਧੂ ਨਾਵ ਜੈਸੀ ਕੀਰਤੀ ਗੁਲਾਬ ਜੈਸੀ ਦਾਤ ਸੁਧਾ ਤਾਲ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਤੇਰਾ ਤੇਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਸ਼ਕਤੀ 'ਮਹਾਨ' ਦੇਖੀ ਕਾਲ ਮਹਾ ਕਾਲ ਸੀ ॥੧੫॥

ਤਿਲਕ–ਡੀਲ ਡਲ ਆਦੀ ਉਪਮੇਯਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਆਦੀ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਧਰਮ 'ਮਹਾਨ' ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ ਅਤੇ ਅਭਿੰਨ ਧਰਮ ਤੇ ਮਾਲਾ ਉਪਮਾਂ ਹੈ।

੧ਬਿਜਲੀ।

੩. ਰਸਨੋਪਮਾ ਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਹੇ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋਇ ਉਪਮਾਨ।
ਏਵੇਂ ਹੀ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਰਸਨੋਪਮਾ ਪਛਾਣ ॥੧੬॥

ਭਾਵ—ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਉਪਮਾਨ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਉਪਮੇਯ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਉਪਮਾਨ ਥਾਪੀਏ, ਫੇਰ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਉਪਮਾਨ ਕਰੀਏ। ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਜੋ ਉਪਮੇਯ ਹੋਵੇ ਉਹਦੇ ਹੋਰ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਅਗੇ ਉਹਦਾ ਹੋਰ ਉਪਮੇਯ ਥਾਪਕੇ ਉਪਮਾ ਦੀ ਰੱਸੀ ਬਣ ਜਾਏ ਉਹਨੂੰ 'ਰਸਨੋਪਮਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕ੍ਰੋਧ ਦਹੇ ਬਿਖ ਭਾਂਤ *ਸੋ ਜਿਉਂ ਨਾਗੀ ਰਾਗ।
ਪਰਤਿਯ ਰਾਗ ਸੁ ਨਾਗ ਲਖੁ, ਖਲ ਦਾਹਣ ਨਾਗ ॥੧੭॥

ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਰੱਸੀ ਦੀ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੀ ਸੁਧਾ ਹੈ ਸੁਧਾ ਤੁੱਲ ਹੈ ਜਾਨ।
ਜਾਨ ਤੁੱਲ ਸੰਨਤਾਨ ਪ੍ਰਿਯ, ਧਨ ਸੰਤਾਨ ਸਮਾਨ ॥੧੮॥

੪. ਅਨਨਯ ਅਲੰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕੇਹਿਰ ਜੋ ਉਪਮੇਯ ਹੋ ਸੋਈ ਹੋ ਉਪਮਾਨ।
ਸੋਇ ਅਨਨ੍ਯ ਜਾਨੀਏ ਕਹਿਣ ਸਕਲ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ॥੧੯॥

---

*ਸੋ ਤੋਂ ਵਿਖ ਸਮਝਣੀ।

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿਤ—ਮਰੇ ਪਏ ਜੀਅ ਦੇਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤੇ ਹਟਕੇ ਕਲੇਸ਼ ਇਕ ਹਥ ਹੀ ਉਭਾਰਕੇ। ਮਾਰਕੇ ਮਲੇਛ ਸੋ ਅਨਾਥ ਸਭ ਹੋਂਦ ਲਿੱਤੇ ਧਨ ਮਾਲ ਪੁਤ੍ਰ ਆਦਿ ਸਰਬੰਸ ਵਾਰਕੇ। ਹੋਰ ਆਸ ਨਾਹਿ ਚਾਹ੍ਰੁ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਚਿੱਤ ਕ੍ਰਿਤਘਣ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਅੱਜ ਜੋ ਵਿਸਾਰਕੇ। ਭਾਰਤੋਪਕਾਰੀ ਬਲਕਾਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਆਪ ਜੈਸੇ ਬਲੀ ਦੇਖੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਚਾਰਕੇ ॥੨੦॥

ਤਿਲਕ—ਆਪਹੀ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਸੋਅਨਨ੍ਵਯ।

ਪ. ਉਪਮੇਯੋਪਮਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੋਵਣ ਦੋਵੇਂ ਪਰਸਪਰ ਉਪਮਾ ਅਰ ਉਪਮੇਯ।
ਸੋ 'ਉਪਮਾ ਉਪਮੇਯ' ਇਹੁ ਅਲੰਕਾਰ ਲਖ ਲੇਯ ॥੨੧॥

ਤਿਲਕ—ਜੋ ਉਪਮਾਨ ਉਹੀ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਜੋ ਉਪਮੇਯ ਸੋਈ ਉਪਮਾਨ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਚੰਦ ਸਰੀਖਾ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਮੁਖ ਸਮ ਚੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਸੁਧਾ ਜਿਵੇਂ ਬਚਨ ਸੁ ਸੁਧ ਮਿਠਾਸ ॥੧੨॥

੬. ਪ੍ਰਤੀਪਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਹੁਤ ਭਾਂਤ ਉਪਮਾਨ ਤੋਂ ਸਤ੧ ਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਉਪਮੇਯ।

੧ਸਤਕਾਰ ਪਾਵੇ।

ਤਿਨ੧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਪ ਸੋਂ ਅਲੰਕਾਰ ਲਖਲੇਯ ॥ ੨੩ ॥

ਤਿਲਕ—ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਹੋਣਾ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਆਪਣੀ ਸੁਧਾ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਮਤ ਕਰ ਗਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ।
ਤੇਰੇ ਵਾਕਰ ਰੱਖਦਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸ਼ਬਦ ਮਿਠਾਸ ॥ ੨੪ ॥

ਤਿਲਕ—ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਪਮੇਯ ਤੋਂ ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਗਰਬ ਬ੍ਰਹਾਰਨ ਦੀ ਬੰਨਗੀ ਹੈ।

੭. 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ' ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਉਪਮਾ ਅਰ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਬਿੰਬ ਸੁ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਭਾਵ।
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਲੰਕਾਰ ਤਿਸ ਕਹਿਣ ਕਾਵਯ ਦਰਯਾਵ ॥ ੨੫ ॥

ਬੰਨਗੀ ਮਾਣਕ ਸ੍ਵੈਯਾ

ਸੂਰਜ ਤੇਜ ਪਤੰਗ ਨ ਚਾਹੁਣ ਦੀਪਕ ਸੰਗ ਸੁਚਿਤ ਵਿਧਾਵਣ। ਚਾਤ੍ਰਕ੨ ਚੇਤਣ ਸ੍ਵਾਂਤ ਸਦਾ ਮਨ, ਲਾਖ ਵਹੇ ਸਰ ਨੇੜ ਨ ਜਾਵਣ। ਫੁੱਲ ਬਹੇਅਲਿ੩ ਛੱਡ ਬੜਾਂ੪

੧ਸਤਕਾਰ ਪਾਵੇ ੨ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ੫ ਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਮਗਰ ਇਹ ਗਲਤੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਣ ਦੀ ਦੂਜੀ ਝਲਕ (ਅਲੰਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ) ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ।

੨ਪਪੀਹਾ ੩ਭੌਰਾ ੪ਬੋਹੜ।

ਪਰਨਾਹੁ ਸੁ ਨਾਰਿ ਨ ਡੀਠ ਲਗਾਵਨ। ਇਕ ਅਕਾਲ ਜਪੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਚਰਾਚਰ ਦੇਵ ਸੁ ਤੁੱਛ ਦ੍ਰਸਾਵਣ ॥ ੨੬ ॥

੮. ਪ੍ਰਤਿਵਸਤੁਪਮਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

੧ਸੰਗਯਾ ਸੰਗਈ ਵਾਕ ਵਿਚ ਇੱਕ ਧਰਮ ਜੋ ਕੋਇ।
ਸ਼ਬਦ ਭੇਦ ਕਰਿ ਕਥਨ ਹੋ, ਪ੍ਰਤਿ ਵਸਤੁਪਮਾ ਸੋਇ ॥੨੭॥

ਤਿਲਕ—ਉਮਮੇਯ ਤੇ ਉਪਮਾਨ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਅਡ ੨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਗ ਵੱਡੀ ਇਹ ਨਾ ਬੁੜੇ ਸੱਚੇ ਕੀ ਸਚ ਰਾਸ।
ਘਟੇ ਅਗਾਧ ਅਨਾਜ ਨਾ ਕੀੜੀ ਕਰੇ ਗਰਾਸ ॥੨੮॥

ਤਿਲਕ—ਪਹਿਲੇ ਉਪਮੇਜ ਵਾਕਯ ਵਿਚ 'ਬੁੜੇ' ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਪਮਾਨ ਵਾਕਯ ਵਿਚ 'ਘਟੇ' ਇਹਨਾਂ ਭਿੰਨ ੨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦ੍ਵਾਰਾ ਇਕੋ ਪਦਾਰਥ ਦੋ ਬਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸੂ:—ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਅਰਥਾਂਤਰ ਨਿਆਸ, ਦਿਰਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਦੀਪਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤਿਵਸਤੋਪਮਾ ਪੁਣੇ ਦੀ।

੧ਉਪਮੇਯ ਉਪਮਾਨ।

੯. ਸਿਮ੍ਰਨ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਦੋ ਵਸਤੂ ਇਕ ਸਾਰਖੀ, ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਪਛਾਣ।
ਯਾਦ ਆਇ ਜਦ ਦੂਸਰੀ 'ਸਿਮਰਨ' ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਣ ॥੨੯॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪ੍ਰੇਮ ਪੁੰਨ ਅਤਿ ਸ਼ਾਂਤ ਨਿਧਿ ਦੂਖ ਭੰਜਨ ਸੁਖ ਰਾਸ।
ਕੇਹਰਿ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਸਿਮਰਾਂ ਸੁਧਾ ਮਿਠਾਸ ॥੩੦॥

੧੦. ਭ੍ਰਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕੇਹਰਿ ਜਦ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਹੋ ਉਪਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ।
'ਭ੍ਰਾਂਤਿਮਾਨ' ਭੂਸ਼ਣ ਤਦੋਂ ਆਖਣ ਕਵੀ ਸੁ ਰੀਤ ॥੩੧।

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿਤ—ਫੂਲ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਣ ਭੌਰ ਓਥੇ ਗੂੰਜਦੇ ਨਿ ਮੱਥਾ ਜਾਣ ਚੰਦ ਸੁ ਚਕੋਰ ਮਤਵਾਰੇ ਹੈਂ। ਕਾਮ ਦਾ ਸ੍ਵਰੂਪ ਜਾਣ ਨਾਯਕਾ ਕਲੋਲ ਕਰੇਂ ਮੋਤੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਦੰਦ ਹੰਸਬ੍ਰਤ ਧਾਰੇ ਹੈਂ। ੧ਧਨੁ ਧਾਰੀ ਰਾਮ ਲਖ ਬਾਮ੍ਹਣ ਕਰਨ ਪੂਜਾ ਮੁਖ ਤੋਂ ਸਮਝ ਸ਼ੇਰ ਹਾਥੀ ੨ਕਿਲਕਾਰੇ ਹੈਂ। ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਦਭੁਤ ਕਵਿ ਕੇਹਰਿ ਸੁ ਜਾਣਦਾ ਨ ਠੀਕ ਕੋਈ ਕੈਸੇ ਮੇਰੇ ਪਯਾਰੇ ਹੈਂ ॥ ੩੨ ॥

੧ਧਨੁਖ। ੨ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

੧੧. ਸੰਦੇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਉਪਮਾ ਅਰ ਅਪਮੇਯ 'ਚੋਂ ਕੇਹਿਰ ਜਦ ਇਕ ਦੇਖ।
ਦੂਜੇ ਦਾ ਸੰਸਾ ਉਠੇ ਸੇ ਸੰਦੇਹਾ੧ ਲੇਖ ॥ ੩੩ ॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਬਿਖ ਦੀ ਹੈ ਬੇਲ ਪਰ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਦਿਸੇ, ਨਾਗਣੀ ਕਹੀ ਨ ਬਣੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧਾਰੀ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਦੇ ਚਰਾਉਣ ਕਰਿ ਚੋਰਨੀ ਪੂਤੀਤ ਦੇਵੇ ਹੱਥ ਨ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂਤੇ ਸੋ ਭੀ ਨਾਂ ਨਿਹਾਰੀ ਹੈ। ਦੋਜ਼ਕ ੨ਬੁਲਾਰੀ ਯਮਲੋਕ ਤੇ ਪਧਾਰੀ ਕਿਤੇ, ਹੋਰਨਾਂ ਸਰੀਖੀ, ਸੋ ਭੀ ਜਾਂਦੀ ਨਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਹੈ। ਬੜਾ ਹੀ ਅਚੰਭਾ ਜਗ ਦੇਖੀਏ ਕੇਹਰਿ ਕਵਿ ਜਾਣੀਏ ਨਾ ਕੌਣ ਚੀਜ਼ ਨਾਰੀ ਬਿਭਚਾਰੀ ਹੈ ॥ ੬੪ ॥

ਤਿਲਕ—ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਨਿਸਚਯ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਮਗਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਧ ਨਿਸਚਯ ਭੇਦ ਦੀ ਬੰਨਗੀ।

੧੨. ਅਨਯੋਨਯ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ।

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸੋਹਣੇ ਦੋ ਵਥ ਪਰਸਪਰ ਅਥਵਾ ਹੋ ੩ਅਨੁਰਾਗ।
ਕਾਰਣਤਾ ਯਾ ਪਰਸਪਰ ਸੋ ਅਨਯੋਨਯ੪ ਵਿਭਾਗ ॥੩੫॥

੧ਜਾਣੋ। ੨ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀ। ੩ਪ੍ਰੀਤੀ। ੪ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੀਨ, ਨਿਰਾਵਯਵ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਆਦੀ ਸਭਅੰਗ ਵਾਲਾ ਸਰਬੰਗ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਤਿਗੁਰਿ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤ ਮਹਾਨ।
ਕੇਹਰ ਰੱਖਣ ਨਿੱਤ ਹੀ ਕਿਰਪਾ, ਚਰਨ ਧਿਆਨ ॥ ੩੬ ॥

ਤਿਲਕ—ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਸਪਰ ਅਨੁਰਾਗ।'

੧੩. ਰੂਪਕਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਉਪਮਾ ਦਾ ਉਪਮੇਯ ਜਦ ਧਾਰੇ ਕਲਪਤ ਸ੍ਵਾਂਗ।
ਬਿਨਾਂ ਨਿਖੇਧ ਸੁ ਰੂਪਕਾ੧ ਨਿਰਾਵਯਵ ਸਰਬਾਂਗ ॥੩੭॥

ਤਿਲਕ—'ਨਿਖੇਧ ਸਹਿਤ' ਆਰੋਪ ਅਪਨਹੁਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਖੇਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਿਹਾ।

ਸੂ:—ਇਹ 'ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ' ਅਤੇ 'ਤਦਰੂਪ ਰੂਪਕ' ਭੇਦ ਤੇ ਦੋ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋਕੇ ਫੇਰ, ਸਮੋਕਿਤ ਨਯੂਨੋਕਤਿ ਅਤੇ ਅਧਿਕੋਕਤਿ ਕਰਕੇ ੬ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ੭ ਵਾਂ ਪਰੰਪਰਤ 'ਰੂਪਕ ਹੈ'।

ਬੰਨਗੀ, ਅਧਿਕੋਕਤਿ ਅਭੇਦ ਰੂਪਕ

ਇੰਦਵ ਛੰਦ—ਲੋਕ ਵਿਖੇ ਕਰਿ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਗਯਾਨ ਅੰਧੇਰ ਸੁ ਨਾਸ ਕਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੁਮਦੋਨ ਦਾ

੧ਭਾਂਤ।

ਚਿਤਰ ਪਾਤਰ ਵਾਕ ਸੁਧਾ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਾ ਹੈ। ਪੇਖ ਜੁ ਚੋਰ ਨਿਰਾਸ ਕਰੇ ਅਨਮੱਤ ੧ਨਿਖੱਤਰ ਤੇਜ ਹਰਾ ਹੈ। ਹੀਨ ਕਲੰਕ ਰਹੇ ਸਦ ਹੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ 'ਚੰਦੂ ਉਤਾਰ ਧਰਾ ਹੈ ॥੩੮॥

ਤਿਲਕ—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੰਦੇ ਰੂਪਕ ਬਣਕੇ 'ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ' ਦੱਸਣਾ ਅਧਿਕੋਕਿਤ ਹੈ।

ਤਦਰੂਪ, ਰੂਪਕ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜੋ ਸੁਤ ਮੰਗੇ ਦੇਇ ਸੋ ਹਰਦਮ ਰਖਦੀ ਸੂੰਛ।
ਮਾਤਾ ਦੂਜਾ ਕਲਪਤਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਛ ॥੩੯॥

ਤਿਲਕ—ਚੇਤਨ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਤਜਛ' ਕਹਿਕੇ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਕਿਹਾ।

ਪਰੰਪਰਤ ਰੂਪਕ' ਲੱਛਣ

ਗਦਜ—ਜਿਥੇ ਇਕ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰੂਪਕ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪਰੰਪਰਤ ਰੂਪਕ ਹੈ।

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਭੇ ਕੁਟਲਤਾ ਛੱਡਕੇ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਚਿਤ ਆਣ।
ਬਿਪਤ ਘਾਸ ਦੇ ਦਹਿਣਨੂੰ ਅਗਨਿ ਰਾਸ ਪਹਿਚਾਣ ॥੪੦॥

ਤਿਲਕ-ਬਿਪਤਾ ਨੂੰ ਘਾਹ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਅਗਨਿਰਾਸ ਬਣਾਇਆ।

੧ਤਾਰੇ।

੧੪. ਪ੍ਰਣਾਮ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੋ ਅਸਕਤ ਉਪਮਾਨ ।
੧ਬਰਨੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ, ਕਰੇ 'ਪ੍ਰਣਾਮ' ਪਛਾਣ ॥੪੧॥

ਬੰਨਗੀ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਨੈਣ ਕਮਲ ਤੋਂ ਦੇਖਕੇ ਮੁੱਖ ਕਮਲ ਤੇ ਬੋਲ ।
ਹਿਰਦੇ ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਅਮੋਲ ॥੪੨॥

ਤਿਲਕ—ਅਸਲ ਵਿਚ ਨੈਣ ਆਦਿ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਕਮਲ ਆਦਿ ਉਪਮਾਨ ਸਨ ਮਗਰ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹਨ ।

੧੫. ਉਲੇਖਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅਨਿਕ ਭਾਂਤ ਤੇ ਵਸਤੂ ਇਕ ਕਲਪਣ ਪੁਰਖ ਅਨੇਕ ।
ਉਲੇਖਾਲੰਕਾਰ ਸੋ ਆਖਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਬੇਕ ॥੪੩॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਿੱਖ ਸਕਲ ਸਤਿਗੁਰਿ ਕਹਿਣ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਲਾਲ ।
ਕਹਿਣ ਅਨਾਥ ਸੁ ਪ੍ਰਾਣਪਤਿ ਮੁਗਲ ਕਹਿਣ ਗੁਰਕਾਲ ॥੪੪॥

੧ਉਪਮੇਯ ।

੧੬. ਅਤਸ਼ਯੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹਦੋਂ ਵੱਧ ਸਰਾਹੀਏ 'ਅਤਿਸੈਉਕਤ' ਪਛਾਣ।
ਪੰਜ ਭੇਦ ਹਨ ਏਸ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਧਾਨ।੪੫॥

ਤਿਲਕ—ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ੫ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੈਸੇ ਸੰਬੰਧ-ਅਤਸਯੋਕਤਿ, ਚਪਲਾਤਸ਼ਯੋਕਤਿ, ਅਕ੍ਰਮਕਾ ਤਸ਼ਯੋਕਤਿ, ਭੇਦਕਾਤਸ਼ਯੋਕਤਿ ਅਤੇ ਰੂਪਕਾਤਸ਼ਯੋਕਤਿ। ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਤਸ਼ਯੋਕਤਿ ਬਿਨਾਂ ਕਾਵ੍ਯ ਦੀ ਸੋਭਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਕਈਆਂ ਅਣਜਾਣ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਮੁਬਾਲਗਾ ਕਹਿਕੇ ਬਹੁਤ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ (ਮੁਬਾਲਗੇ) ਦਾ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪੋਸ਼ਾਕ ਹੀ ਬਹੁਤਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਕਾਵ੍ਯ (ਰੂਪਕ ਭਾਸ਼ਾ) ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਕਥਨ ਅਥਵਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਝੂਠ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਆਪ ਨਿਕਟ ਤਾਰੇ ਬਸਣ ਤੁਧ ਮੈਂ ਸੁਧਾ ਮਿਠਾਸ।
ਤੁਹੀਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਇੱਕ ਹੈਂ ਹੋਰ ਨ ਵਿੱਚ ਅਕਾਸ਼॥੪੬॥

ਤਿਲਕ—ਹੇ ਗੁਰੂ ਜੀ! ਆਪ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਭਗਤ ਰੂਪੀ ਤਾਰੇ ਅਤੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿਖੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਆਦੀ ਉਪਮੇਯਾਂ ਦਾ ਲੋਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਤਾਰੇ ਆਦੀ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਪਨ੍ਹੁਤਿ-ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤਿ।

ਫੇਰ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰਿ' ਗੁਰਿ ਦੇ ਤੇਜ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸ ਤੌਰ।
੧ਭੋਰ ਹੋਰ ਦੁਪਹਰ ਕਛੂ ਹੋਇ ਸੰਝ ਕਿਛੁ ਔਰ ॥੪੭॥

ਤਿਲਕ—'ਤੇਜ' ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਅਭਿੰਨ ਸ੍ਰੂਪ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਬੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਭੇਦਕ ਅਤਿਸ਼-ਯੋਕਤਿ। ਇਹਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦ ਜਾਣ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।

੧੭. 'ਅਤਯੁਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੋਰ ਯੋਗਤਾ ਕਰਿ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਆਖਣ ਜਦ ਕਵਿ ਧੀਰ।
'ਕੇਹਰਿ' ਸੋ ਅਤਯੁਕਤਿ ਹੈਂ ਅਲੰਕਾਰ ਸੁਣ ਬੀਰ ॥੪੮॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪਿਤਾ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਮ ਕਰੀ ਨਾਂ ਚਾਹਿ।
ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਬੀਰਪਣ ਸਜੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾਹਿ ॥੪੯॥

ਤਿਲਕ—ਬੀਰਪਣ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਸੀ, ਮਗਰ 'ਸਜੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾਂਹਿ' ਕਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਭੀ ਯੋਗਤਾ ਬਣਾਇਆ।

ਇਹਨੂੰ ਕਈ ਅਤਸ਼ਯੋਕਤਿ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ,

੧ਸਵੇਰ।

ਮਗਰ ਅੱਡ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਪਮਾਨ 'ਉਪਮੇਯਾਂ' ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

੧੯. 'ਅਪਨਹੁਤਿ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਰਿ ਨਿਖੇਧ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਥਾਪੇ ਜਦ ਉਪਮਾਨ।
ਅਥਵਾ ਉਪਮਾਂ ਪ੍ਰਗਟੇ ਲੁਕੀ ਸੋਇ ਅਪਨ੍ਹੁਤਿ ਪਛਾਨ ॥੫੦॥

ਤਿਲਕ—ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਨਿਖੇਧ ਦ੍ਵਾਰਾ ਉਪਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਥਵਾ ਉਪਮੇਯ ਅੰਦਰੋਂ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਛਪਾਉ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਖੜਗ ਨਹੀਂ ਬਿਖ ਬੇਲ ਇਹੁ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਪਾਨ।
ਪਾਪੀ ਡਿੱਗਣ ਪਰਸ ਦੇ ਉਠਣ ਨ ਧਰਿ ਐਸਾਨ ॥੫੧॥

ਤਿਲਕ-ਡਿਗਣ ਰੂਪ ਹੇਤੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੇਤ੍ਵਪਨਹੁਤਿ ਹੈ।

ਹੋਰ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਚੰਦ ਸੁਧਾਧਰ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੁਧਾਧਰ ਸੁ ਗੁਰਿਮੰਤ।
ਅਤਿ ਦੁਖਿਆਰੇ ਸੱਪ ਨਾਂ ਐਪਰ ਨਿਗੁਰੇ ਜੰਤ ॥੫੨॥

ਤਿਲਕ—ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯਸਤਾਪਨਹੁਤਿ।

੧੯. ਉਤਪ੍ਰੇਖਯਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਰਨੀ ਦਾ ਉਪਮਾਨ ਵਿਚ ਭੇਦ ਸਹਿਤ ਠਹਿਰਾਉ।
ਵਸਤੁ, ਹੇਤੁ, ਫਲ ਭੇਦ ਤੇ ਉਤਪ੍ਰੇਖਯਾ ਹੈ ਭਾਉ ॥੩॥

ਤਿਲਕ-ਵਸਤੁਉਤਪ੍ਰੇਖਿਆ, ਹੇਤੁ ਉਤਪ੍ਰੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਲ ਉਤਪ੍ਰੇਖਿਆ।

ਸੂ:—ਮਾਨੋ ਜਾਨੋ, ਜਨੁ, ਮਨੁ, ਅਤੇ ਜਾਣੀ ਦੀ ਆਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦ੍ਵਾਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਚੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘ ਜਦ ਖੜਗ ਲੈ ਮੁਗਲ ਸੈਨ ਤੇ ਜਾਇ।
ਜਾਣੀ ਬਿੱਜ ਅਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਈ ਬ੍ਰਿਛਨ ਤੇ ਆਇ ॥੫੪॥

ਤਿਲਕ—ਖੜਗ ਵਿਚ ਬਿੱਜ ਥਾਪੀ ਸੋ ਵਸਤੂਤਪ੍ਰੇਖਯਾ

ਬੰਨਗੀ ਹੇਤੂਤਪ੍ਰੇਖਯਾ ਦੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਸੁਰਗ ਸੁਧਾ' ਅਣਡਿੱਠ ਲਖ ਘਟ ਵਧ ਚੰਦ ਵਿਚਾਰ।
ਸਤਿਗੁਰ ਜਗ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਨਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੰਡਾਰ ॥੫੫॥

ਤਿਲਕ—ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੁਧਾ ਦਾ ਅਣਡਿੱਠ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਗਰ ਉਹੋ ਕਲਪਣ ਕਰਕੇ ਹੇਤੂਤ ਪ੍ਰੇਖਿਆ।

ਫਲੋਤ ਪ੍ਰੇਖਿਆ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਗ ਤਾਰਨ ਗੁਰਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਾ ਮਹਾਰਾਜ।
ਜਾਣ ਨਿਰਾਦਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਡੁਬਣ ਮਨੋਂ ਜਹਾਜ਼ ॥੫੫॥

ਤਿਲਕ—ਜਗਤ ਤਾਰਨ ਦਾ ਫਲ ਜਹਾਜ਼ ਡੁਬਣਾ ਨਹੀਂ ਅਰ ਕਲਪਣਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਫਲੋਤਪ੍ਰੇਖਯਾ ਹੈ।

ਵਯਤਿਰੇਕਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵੱਧ ਕਰਨ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਉਪਮਾਨ।
ਅਲੰਕਾਰ ਵਯਤਿਰੇਕ ਸੋ ਕਵਿ ਜਨ ਕਰਨ ਬਖਾਨ ॥੫੭॥

ਤਿਲਕ—ਇਹ ਚਾਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੈਸੇ (੧) ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਘਾਟੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਣਾ (੨) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨ ਦਸਣੇ, (੩) ਕੇਵਲ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੀ ਦਸਣਾ, ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੀ ਦਸਣਾ।

ਬੰਨਗੀ ੧. ਭੇਦ ਦੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਿ ਯਸ ਸੀਤਲ ਸਦਾ ਜਗਤ ਜਗੇ ਇਕ ਭਾਇ।
ਸੂਰਜ ਵਾਕਰ ਹੋਇ ਕਿਉਂ ਤਪੇ ਸਾਂਝ ਛਿਪ ਜਾਇ ॥੫੮॥

ਤਿਲਕ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਯਸ ਸੀਤਲ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਮਗਰ ਸੂਰਜ ਤਪਤ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਝ ਨੂੰ ਛਿਪ ਜਾਣ ਵਾਲਾ।

ਬੰਨਗੀ ੩. ਭੇਦ ਦੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਿਖ ਰਸਨਾ ਤੇ ਬਸ ਰਹੇ ਸਭ ਦੀ ਕਰੇ ਕਲਜ਼ਾਨ।
ਪਾਰਸ ਜਿਉਂ ਗੁਰਿਮੰਤ੍ਰ ਜੋ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਅਣਜਾਣ ॥੫੯॥

ਤਿਲਕ—ਕੇਵਲ ਉਪਮੇਯ (ਗੁਰਿਮੰਤ੍ਰ) ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰੀ ਆਦੀ ਕਹਿਕੇ ਪਾਰਸ (ਉਪਮਾਨ) ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਿਹਾ।

ਦੂਜਾ ਤਰੰਗ

੧. ਅਰਥਾਂਤਰਨਿਆਸਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਹ ਸਾਮਾਨਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਯ ਤੇ੧ ਸੰਮਤ ਹੋਇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਕਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਨਜ ਤੇ ਅਰਥਾਂਤਰ ਨਜਾਸ ॥੬੦॥

ਬੰਨਗੀ, ਸਾਮਾਨਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਵਾਰਾ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ ਪਾਵੇ ਜੀਅ।
ਅੰਬ ਪਾਲਿ ਲੈ ਅੰਬੀਆਂ ਅੱਕ ਬੀਜਿ ਬਿਖ ਪੀਅ ॥੬੧॥

ਤਿਲਕ—"ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਪੌਣ ਰੂਪੀ" ਸਾਮਾਨਜ ਵਾਕਯ ਨੂੰ ਅੰਬ ਪਾਲਣ ਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਕਾਂ ਦ੍ਵਾਰਾ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੧ਸੰਮਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਬੰਨਗੀ. ਸਾਮਾਨਯ ਦ੍ਵਾਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪਕਿਆਈ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜੁ ਮਾਰਿਆ ਧਰਮ ਫਲਾਯਾ ਦੇਸ਼।
ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਯੋਗ੍ਯ ਜੋ ਕੀਤਾ ਸੋ ਦਸਮੇਸ਼ ॥੬੨॥

ਤਿਲਕ—'ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਾਰਨ' ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ 'ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯੋਗ੍ਯਤਾ ਰੂਪ' ਸਾਮਾਨਯ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

੨. 'ਨਿਦਰਸ਼ਨਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਣ ਅਣਬਣ ਵਾਕਯਰਥ ਅਰੁ ਕ੍ਰਿਆ ਪਦਾਰਥ ਆਨ।
ਕਹੇਂ ਬਰਾਬਰ ਤੋਲ ਕੇ ਸੋਇ ਨਿਦਰਸ਼ਨ ਜਾਣ ॥੬੩॥

ਬੰਨਗੀ, ਅਣਬਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੀ

ਕਬਿੱਤ—ਕੱਚ ਦੀ ਪਹਰ ਮਾਲਾ ਮੂਰਖ ਮਚਾਵੇ ਯੁਧ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ 'ਚਿ ਬੈਠ ਮਾਰੇ ਪੱਥਰ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ। ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਢਾਹ ਤੇ ਉਸਾਰੇ ਘਰ ਰੇਤ ਨਾਲ ਅਗਨੀ ਦੇ ਕੋਟ 'ਚਿ ਲੁਕੋਵੇ ਰੂੰ ਦੀ ਰਾਸ ਨੂੰ। ਪਾਣੀ ਜੋ ਵਿਰੋਲ ਰਿਹਾ ਮੱਖਣ ਨਿਤਾਰਣ ਨੂੰ ਚਾਦਰਾਂ ਦੀ ਝਾਕ ਲਾਹੇ ਮੱਛਰਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤਯਾਗ ਸੁਖ ਜੋ ਨਿਭਾਗ ਚਾਹੇ ਰੱਜ ਖਾਵੇ ਬਿਖ ਰਖੇ ਜੀਵਨ ਹੁਲਾਸ ਨੂੰ ॥੬੪॥

ਤਿਲਕ—'ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਛਡ ਕੇ ਸੁਖ ਚਾਹੁਣਾ' ਬਿਖ ਖਾ ਕੇ ਜੀਉਣ ਦੀ ਆਸਾ ਰਖਣਾ' ਹੈ। ਸੋ ਅਸੱਤ ਅਤੇ ਸੱਤ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਹੈ।

ਬੰਨਗੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਨ ਬਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਮਰਕੇ ਗਾਇ ਗੀਤ ਗੁਨ ਰਾਗ ।
ਦੂਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹਟਾਇਕੇ ਮਾਣੇ ਰੰਙ ਸੁਹਾਗ ॥੬੫॥

ਤਿਲਕ—'ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਮਰਨ' ਆਦੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ 'ਸੁਹਾਗ ਮਾਨਣ' ਕ੍ਰਿਯਾ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਹੈ ।

੩. 'ਤੁਲਜਯੋਗਿਤਾ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਭ ਉਪਮੇਯਾਂ ਦਾ ਕਦੇ, ਉਪਮਾ ਦਾ ਧਰਮੇਕ ।
ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਿਪ ਮਿੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਮ ਵਸਤੂ ਮੁਖ ਟੇਕ ॥੬੬॥

ਭਾਵ-ਕਦੇ ਉਪਮੇਯਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਧਰਮ ਹੋਵੇ, ਮਿੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਲਈ ਇਕ ਜੇਹਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਮੀ ਹੀ ਕਹਿਣਾ, ਇਹ ੩ ਭੇਦ ਹਨ ।

ਬੰਨਗੀ, ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਗਲੇ ਕਾਵ੍ਯ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੰਦ ਕਮਲ ਸਿਰ ਤਾਜ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਰੇ ਕਾਵ੍ਯ ਸਣ ਲਾਜ ॥੬੭॥

ਤਿਲਕ - ਚੰਦ ਆਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੇ 'ਸਿਰਤਾਜ' ਆਦੀ ਇੱਕੋ ਧਰਮ ਕਹੇ ।

ਬੰਨਗੀ, ਦੂਜਾ ਭੇਦ

ਇੰਦਵ ਛੰਦ—ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਇ ਕਰੇ ਮਨ ਪੂਜਣ, ਜੋ ਨਰ

ਸ੍ਰੀਰ ਪਖਾਰ ਕਰੇ। ਜੋ ਜਲ ਪੀਅ ਅਨੰਦ ਕਰੇ, ਅਰੁ ਡਾਰ ਤੁਝੇ ਤਨ ਵਾਰ ਕਰੇ। ਸਾਧੁ ਅਸਾਧੁ ਸਭੇ ਨਰ ਜੈ, ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੇ 'ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੇ'। 'ਕੇਹਰਿ' ਜਾਇ ਸਮੀਪ ਸੁਧਾਸਰ! ਤਾਪ ਸੰਤਾਪ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰੇ ॥੬੮॥

ਤਿਲਕ—ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਬੁਰੇ-ਭਲੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਕਿਹਾ।

ਬੰਨਗੀ ਤੀਜਾ ਭੇਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਅਰੁ ਬੰਧੁ ਸਭ ਕਾਮਧੇਨੁ ਧਨ ਪ੍ਰਾਨ।
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਹੈਂ ਸਭ ਤੁਹੀਂ ਕੇਹਰ ਕਵਿ ਸਨਮਾਨ ॥੬੯॥

ਤਿਲਕ—ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਾਮਧੇਨੁ ਵਰਗਾ ਨਾ ਕਹਿ ਕੇ 'ਸਾਮਾਹੀ' ਕਿਹਾ।

੪. ਦੀਪਕਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅਰਥ ਜਦ ਲਗੇ ਬਹੁਤ ਵਿਚ ਜਾਇ।
'ਦੀਪਕ' ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਣ ਤਿਸ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਭਾਇ ॥੭੦॥

ਬੰਨਗੀ ਪਦਾਬ੍ਰਿਤ ਦੀਪਕ

ਕਬਿੱਤ—[1]ਚਾਹ ਕਰੇ ਧਨ ਦੀ ਨ ਅੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰੇਂ ਯਾਦ ਕਰੇਂ ਰਬ ਨੂੰ ਨ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵਡਾਈ ਦੇਂ। ਹਮ ਸੇ [2]ਯੁਝਾਰ ਰਹੇਂ ਤਯਾਰ ਬਰਤਯਾਰ ਰਹੇਂ ਰਹੇਂ ਜਾ ਉਜਾੜ

---

[1]ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਬਾਬਤ ਗੱਲ। [2]ਲੜਨ ਵਾਲੇ।

ਦਿਨੇ ਕਿਤੇ ਨ ਦਿਖਾਈ ਏਂ। ਸ਼ੇਰ ਡਰੇਂ ਖਾਨ ਡਰੇਂ ਮੁਗਲ ਪਠਾਣ ਡਰੇਂ ਡਰੇ ਸ਼ਾਹ ਨਾਦਰ! ਸੁਹਮ ਭੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਂ। ਕੁੱਟ ਜਾਣ ਲੁਟ ਜਾਣ 'ਕੇਹਿਰ' ਅਛੁੱਤ ਜਾਣ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਫੁੱਟ ਜਾਣ ਫੇਰ ਨ ਫੜਾਈ ਦੇਂ ॥੭੧॥

ਤਿਲਕ—ਜਾਣ 'ਅਤ' 'ਕਰੇ' ਬਹੁਤੀ ਪਾਸੀਂ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਪਦਾਬ੍ਰਿਤਿ।

ਬੰਨਗੀ ਅਰਥਾਬ੍ਰਿਤਿ ਦੀਪਕ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਣ ਸੇਵਣ ਗਿਰ ਧਯਾਇੰਦੇ ਜਸ ਗਾਵਣ ਭੁਵਨੇਸ਼।
ਅਮਰ ਅਰਾਧਣ ਨਰਜਪਣ ਮੁਨਿ ਸਿਮਰਨ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ॥੭੨॥

ਤਿਲਕ—ਸੇਵਣ ਅਤੇ ਅਰਾਧਣ ਆਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਾਰਾ ਇਕੋ ਅਰਥ ਮੁੜ ੨ ਆਇਆ ਹੈ ਸੋ ਅਰਥਾਬ੍ਰਿਤਿ।

ਬੰਨਗੀ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਬ੍ਰਿਤਿ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕੇਹਰਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਹੱਥ ਤੇ ਛੁਟੇ ਤੀਰ ਰਣ ਤੇਗ।
ਛੁੱਟੇ ਬੰਦੀ ਹਿੰਦ ਦੇ ਛੁੱਟੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਬੇਗ ॥੭੩॥

ਤਿਲਕ—'ਛੁੱਟੇ' ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਇਕੋ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਮਗਰ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਅੱਡ ੨ ਹੈ। ਸੋ ਪਦਾਰਥਾਬ੍ਰਿਤਿ।

ਦੇਹਲੀ ਦੀਪਕ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮੱਧ ਹੋ ਕਰੇ ਦੁਪਾਸੇ ਕਾਮ।
ਅਲੰਕਾਰ ਸੋ ਜਾਨੀਏ ਦਿਹਲੀ ਦੀਪਕ ਨਾਮ ॥੭੪॥

ਬੰਨਗੀ

ਇੰਦਵ ਸੈ੍ਯਾ—ਜ਼ਾਲਿਮ ਔਰੰਗ ਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ 'ਹਰੇ' ਜਿਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੁਖ ਸਾਰੇ। ਆ ਜਗ ਪਾਪਨ ਭੋਝ 'ਦਏ' ਸੁਖ ਭੋਗ ਸੁ ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਜਿਨ ਭਾਰੇ। ਉੱਤਮ ਗਜ਼ਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 'ਕਰੇ' ਜਿਨ ਕਾਇਰ ਤੇ ਨਰ ਸੂਰ ਕਰਾਰੇ। ਬੀਰਨਬੀਰ ਸੁਧੀਰ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਨੂੰ ਸਦ ਬੰਦ ਹਮਾਰੇ ॥੭੫॥

ਤਿਲਕ ਹਰੇ ਆਦਿਕ ਦਾ ਮੇਲ ਦੋਹੀਂ ਥੰਨੀਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਹਲੀ ਦੀਪਕ।

ਪ. ਏਕਾਵਲੀ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕੇਹਰਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਇ ਜੰਜੀਰੀ ਜੋੜ।
ਏਕਾਵਲੀ ਬਖਾਣ ਦੇ ਕਵਿਜਨ ਕਾਵਯ ਨਿਚੋੜ ॥੭੬॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਿਨ ਸੁਭ ਗੁਣ ਮਾਨੁਖ ਨਹੀਂ ਗੁਣ ਨਾ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ।
ਸੋਇ ਗਯਾਨ ਬਿਨ ਅਮਲ ਨਾ, ਅਮਲ ਨ ਬਿਨ ਕੁਰਬਾਨ।੭੭।

੨੬. ਕਾਰਣਮਾਲਾ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਾਰਣਕਾਰਯ ਭਾਵ ਦੀ ਐਸੀ ਲੜੀ ਬਣਾਇ।
ਕਾਰਣ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਜ ਜਾਂ, ਕਾਰਣ ਮਾਲ ਸੁਹਾਇ ॥੭੭॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਆਨੰਦ ਕਾਰਨ ਕਾਵਜ ਹੈ ਕਾਵਜ ਬੁੱਧਿ ੧ਪਰਿਣਾਮ।
ਬੁੱਧੀ ਹੇਤੁ ਅਚਿੰਤਤਾ ਕਰੇ ਅਚਿੰਤਾ ਨਾਮ ॥੭੯॥

ਤਿਲਕ—ਆਨੰਦ ਆਦੀ ਕਾਰਯ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਜ ਆਦੀ ਕਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਹੇ।

੨੭. ੨ਰਤ੍ਨਤੋ ਰਤ੍ਨਤ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇੱਕ ਦੂ ਇੱਕ ਰਤ੍ਨੰਦੀਆਂ ਬਹੁ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲ।
ਮੋਦ ਰੰਗ ਕਰਿ ਆਖੀਏ ਰਤ੍ਨਤੋ ਰਤ੍ਨਤ ਸੁਭਾਲ ॥੭੯॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਦਾਮ ਹੂੰ ਕੇ ਜੋੜਨ ਤੇ ਦਾਨ ਹੈ ਜਗਤ ਸਾਰ ਦਾਨ ਤੇ ਅਧਿਕ ਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਮਾਨੀਏ। 'ਕੇਹਿਰ' ਵਿਚਾਰ ਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਪਾਇ ਕਰ ਸਾਰ ਹੈ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਜੋ ਖਿਮਾਂ ਚਿੱਤ ਆਨੀਏ। ਖਿਮਾ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸੰਤੋਖੋਂ ਉਪਕਾਰ ਸਾਰ, ਸਾਰ ਉਪਕਾਰ ਤੇ ਬਚਨ ਸੱਤ ਜਾਨੀਏ। ਬਚਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਾਰ ਸਾਰ ਹੈ ਗਿਆਨ ਹੂੰ ਤੇ ਆਜਿਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੇਤ ਜਗ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀਏ ॥੮੦॥

੧ਕਾਰਯ। ੨ਇਹਨੂੰ 'ਉਤ੍ਰੋਤਰ' ਅਤੇ ਸਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੨੮. ਯਥਾਸੰਖਿਆਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਰੌਲ ਨਾਲ ਜਦ ਮੇਲ ਹੋ ਪਹਿਲਜਾਂ ਪਿਛਲਜਾਂ ਨਾਲ।
ਯਥਾ ਸੰਖਜ ਭੂਸ਼ਣ ਕਹੌ ਸੁੰਦਰ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ॥੯੧॥

ਤਿਲਕ—ਪਹਿਲਿਆਂ ਦਾ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਮੇਲ ਹੋਵੇ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰਿ' ਮਨ, ਗੁਰ, ਮਾਲ, ਗੁਣ, ਔਗੁਣ, ਹਰਿ ਸੋ ਮਿੱਤ।
ਮਾਰਨ, ਧਾਰਨ, ਖੱਟ, ਹਰੁ, ਤਜਾਗ ਕਰੋ ਹਿੱਤ ਚਿੱਤ ॥੯੨॥

ਤਿਲਕ—ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਇਤਿਆਦਿਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ।

੨੯. ਉਦੱਾਤਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਠਾਟ ਫਾਟ ਛਬਿ ਆਖੀਏ ਸੋ ਉੱਦਾਤ ਪਛਾਨ।
ਉੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕਰ ਕਹਿਣ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਅਸਥਾਨ ॥੯੩॥

ਤਿਲਕ—ਛਬਿ ਬਰਨਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸਰਧਾ ਸਹਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕਹਿਣੀ। ਇਸ ਲਈ ੨ ਭੇਦ।

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ ਅੰਮਿਰਤ ਤਾਲ ਹੈ ਚੁਫੇਰੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਸੋਨੇ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਕਰੇ ਸੁੰਦਰ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ। ਸਜਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਹੈ

ਸੰਗ 'ਸੰਗਮਰਮਰ' ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਵੇ ਆਨੰਦ ਹੁਲਾਸ ਨੂੰ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਅੱਠੇ ੧ਜਾਮ ਕੀਰਤੀ ਅਖੰਡ ਸੁਣੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਬਿਲਾਸ ਨੂੰ। ਜਾਪੀ ਤਾਪੀ ਪਾਪੀ ਤੇ ਸਰਾਪੀ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰ' ਸੁ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਜਗਿਆਸੂ ਪੈਣ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ॥੯੩॥

ਤਿਲਕ—ਇਹ ਬੰਨਗੀ ਪਹਿਲੇ ਭੇਦ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

੧੦. 'ਅਧਿਕਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰ' ਜਦ ਆਧੇਯ ਨੂੰ ਕਰਿ ਆਧੇਯਾਧਾਰ।
ਬੜਾ ਕਹਿਣ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਸੋ ਅਧਿਕਾਲੰਕਾਰ ॥੯੫॥

ਭਾਵ—ਜਦ ਆਧੇਯ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕਹੀਏ ਅਤੇ ਆਧੇਯ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਲੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੋ ਭੇਦ ਹੋਏ।

ਬੰਨਗੀ, ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਆਧੇਯ ਅਧਿਕ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਤੁੱਛ ਮੱਤਿ ਕੈਸੇ ਕਹਾਂ ਗੁਰ ਕੇ ਮੈਂ ਉਪਕਾਰ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਨ ਮੇਵਿਆ ਜਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮਝਾਰ ॥੯੬॥

ਤਿਲਕ—'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਆਧਾਰ ਤੋਂ 'ਜਸ' ਆਧੇਯ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਿਹਾ।

੧ਪਹਿਰ।

੧੧. 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

੧ਬਿਨ ਆਧਾਰ ਅਧੇਯ ਹੋ ਇੱਕੇ ਤੇ ਬਹੁ ਕਾਜ।
੩ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਖੀਏ ਇੱਕੋ ਸਭ ਥਾਂ ਮਾਜ ॥੮੭॥

ਤਿਲਕ—੩ਭੇਦ ਜਾਨਣੇ।

ਬੰਨਗੀ, ਪਹਿਲੇ ਭੇਦ ਦੀ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਧੰਨ ਧੰਨ ਸਿਖ ਜਾਨੀਏ ਜਿਨਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰ।
ਹੁਣ ਭੀ ਦੇਹ ਸ੍ਰਰੂਪ ਬਿਨ ਰੱਖ੍ਯਿਤ ਕਰਨ ਸੰਸਾਰ ॥੮੮॥

ਤਿਲਕ—'ਦੇਹ' ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ 'ਪਰਉਪਕਾਰ' ਆਧੇਯ ਦੀ ਇਸਥੀ ਕਹੀ।

੧੨. ਅਸਾਧਾਲੰਕਾਰ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੋਕਤੀ) ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਭ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਾਜ ਸਿੱਧ ਨਾਂ ਹੋਇ।
ਭੂਸ਼ਣ ਸੋਇ 'ਅਸਾਧ' ਹੈ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਸਭ ਕੋਇ ॥੮੯॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਦੇਸ ਭੀ ਪੰਜਾਬ ਸੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਓਹੀ ਸਭ ਪਰਵਾਰ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹੀ ਮਨ ਭਾਵਨੀ। ਹਾਥੀ ਅਰੁ ਘੋੜੇ ਰਥ ਧਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸੋਈ ਬਰਛੀ ਕਟਾਰ ਤੇਗਾਂ ਤੁਪਕ ਡਰਾਵਨੀ। ਸੋਈ ਫੌਜ ਖਾਲਸਾ ਤੇ 'ਕੇਹਰਿ' ਕੇਹਰਿ ਯੋਪੇ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੂਸ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਧਾਕ ਧਾਵਣੀ। ਤਿਨਾਂ ਇੱਕੋ ਸ਼ੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚਾਕਰਾਂ ਹਰਾਮ ਖੋਰਾਂ ਕੀਤੀ ਛਬਿ ੧ਛਾਵਣੀ ॥੯੦॥

ਝਲਕ—ਇਹ ਬੰਨਗੀ ਉਕਤਿ ਨਮਿਤਾ ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਦੋ ਭੇਦ 'ਅਨੁਕਤਿ ਨਮਿਤਾ' ਅਤੇ 'ਅਚਿੰਤ ਨਮਿਤਾ' ਭੀ ਹਨ।

੧੩. ਬਿਭਾਵਨਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰਿ' ਬਿਨ ਹੀ ਕਾਰਣੋ ਕਾਰਜ ਉਤਪਤਿ ਹੋਇ।
ਭੂਸ਼ਣ ਸੋਇ ਬਿਭਾਵਨਾਂ ਕਹਿਣ ਸੁ ਕਵਿ ਸਭ ਕੋਇ ॥੯੧॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਹੈਣ ਬਿਨ ਜਿੱਤ ਕੇ ਜਗਤ ਮੱਤ ਜਿਨਾਂ ਖੇਤ ਖੇਚਲ ਧਰਮ ਜੜ ਲਾ ਰਹੇ। ਮਾਰ ਬਿਨ ਸਾੜ ਬਿਨ ਬਿਖ ਹਥਿਆਰ ਬਿਨੇ ਪਾਤਕ 'ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੂਲ' ਮੂਲ ਤੋਂ ਮਿਟਾ ਰਹੇ। ਦੇਸ ਧਨ ਧਾਮ ਦਾਨ ਸੋਨਾ ਮੋਤੀ ਖਾਨ ਬਿਨ ਕੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਰਾਜੇ ਸਹਿਜ ਬਣਾ ਰਹੇ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਹੇ ੨ਰੰਦ ਬਿਨਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕੌਣ ਕਲਾ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ॥੯੨॥

੧ਛਾਉਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਉਡ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਉਜਾੜ ਦਿਤੀ। ੨ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਲੱਛਤ ਸੂਰਜ ਆਦੀ ਭੀ ਸਮਝਣੇ।

੧੪. 'ਵ੍ਯਾਘਾਤਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਿਸਤੋਂ ਕਿਸੇ ਆਨੰਦ ਹੋ ਓਸੇ ਤੇ ਦੁਖ ਹੋਇ।
ਦੁਖਦ ਸੁਖਦ ਹੋ ਹੋਰ ਨੂੰ, ਹਨ ਵ੍ਯਾਘਾਤ ਸੁ ਦੋਇ ॥੯੩॥

ਤਿਲਕ—ਜਿਸਤੋਂ ਸੁਖ ਓਸੇ ਤੋਂ ਦੁਖ ਅਤੇ ਜੋ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਓਹੀ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ।

ਬੰਨਗੀ, ਪਹਿਲਾ ਭੇਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਧਨ ਯੋਬਨ ਹਰ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਰਦਮ ਕਰਨ ਸਹਾਇ।
ਬਿਨ ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਸੋਂ ਹੀ 'ਕੇਹਰਿ' ਨਰਕ ਲਜਾਇ ॥੯੪॥

ਬੰਨਗੀ, ਭੇਦ ਦੂਜਾ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰਿ' ਬੰਸ ਵਧੌਣ ਨੂੰ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜਣੇ ਜਹਾਨ।
ਸਤਿਗੁਰ ਸੋਈ ਜਾਨ ਫਲ ਲਾਲ ਕਰੇ ਕੁਰਬਾਨ ॥੯੫॥

ਤਿਲਕ—ਬੰਸ ਵਧੌਣ ਲਈ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ, ਸੋਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ।

੧੫. ਸੰਭਾਵਨਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇਕ ਵਾਕ੍ਯ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦੂਜਾ ਹੋਇ ਬਖਾਨ।
ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਭਾਵਨਾ 'ਕੇਹਰਿ' ਨਿਸਚੇ ਜਾਨ ॥੯੬॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਮੱਛ ਕੱਛ ਹੋਵਾਂ ਜੇ ਤਾਂ ਜਾਇ ਟੋਲਾਂ ਸਾਗਰਾਂ 'ਚਿ ਮਿਰਗ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਹੋਵਾਂ ਥਲ ਸੂਟਾਂ ਮਾਪ ਮੈਂ। ਰਵਿ ਚੰਦਵਾਲ †ਹੋਵਾਂ ਖੰਭ ਖਰੀਦਾਰ ਹੋਵਾਂ ਤਨ ਨੂੰ ਜੜਾਇਕੇ ਅਕਾਸ਼ ਢੂੰਡਾਂ ਆਪ ਮੈਂ। 'ਕੇਹਰਿ' ਮੇਹਰਿ ਕਰਿ ਨਾਨਕ ਮਿਲਣ ਗੁਰੂ ਚਰਣ ਪਰਸ ਕਰਾਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਮੈਂ। ਹੋਂਵਦੀ ਜੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਦਰ ਕਰਮ ਸਮੇਂ ਦੱਬ ਕੇ ਨਿਭਾਗ ਕਰਿ ਲੈਂਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਮੈਂ ॥੯੭॥

੧੬. ਅਸੰਗਤਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਅੱਡ ੧ਥਾਂ, ਆਦੋਂ ਹੋਇ ੨ਵਿਰੁੱਧ।
੩ਹੋਵੇ ਯੋਗਜ ਅਯੋਗਜ ਥਾਂ ਸੋਇ ਅਸੰਗਤਿ §ਬੁੱਧ॥੯੮॥

ਤਿਲਕ—੩ ਪ੍ਰਕਾਰ।

ਬੰਨਗੀ, ਦੂਜੇ ਭੇਦ ਦੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਜਗ ਆਪ ਹੋਂ ਜਾਨ ਬਚਾਵਨ ਦੇਸ਼।
ਸਿਖਾਂ ਪੁੱਤਾਂ ਸੀਸ ਕਿਉਂ ਵਾਰੇਂ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼॥੯੯॥

ਤਿਲਕ—ਦੇਸ਼-ਜਾਨ ਬਚੌਣਾ ਅਰੰਭ ਕੇ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹੀ।

---

†ਹਵਾ। §ਜਾਣੋ।

੧੭. 'ਬਿਖਮਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ !

ਦੋਹਿਰਾ—

੧ ਹੋਵੇ ਅਣਬਣ ਮੇਲੀਆਂ, ੨ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਫਲ ਹਾਨ ।
੩ ਕਾਰਣ ਦੇ ਫਲ ਪਰਸਪਰ ਬਿਖੜੇ 'ਬਿਖਮ' ਸੁਜਾਨ ।੧੦੦।

ਬੰਨਗੀ ੧ ਭੇਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਨਦਰ ਕਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਈ ਆਣਕੇ ਸਾਂਝ ।
ਸੰਗਤਿ ਕਿਤੇ ਬਿਕੁੰਠ ਅਰੁ ਮੈਂ ਪਾਪੀ ਤਨ ਬਾਂਝ ॥੧੦੧॥

ਤਿਲਕ—'ਸੰਗਤਿ' ਬੈਕੁੰਠ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਪੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੇਲੀਆਂ ਦੀ ਬਿਖਮਤਾ ।

ਬੰਨਗੀ ੨. ਭੇਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਬਰਨ ਨੂੰ ਸੂਪਨਖਾਂ ਲਲਚਾਇ ।
ਬੈਠੀ ਨੱਕ ਬਢਾਇਕੇ ਅਗਲੀ ਗਿੱਲ ਕੁਆਇ ॥੧੦੨॥

ਤਿਲਕ—ਬਰਨ ਰੂਪ ਕਾਰਯ ਨ ਹੋਯਾ ਸਗੋਂ ਨੱਕ ਬਢੌਣ ਦਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ।

ਬੰਨਗੀ ੩. ਭੇਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਤਿਗੁਰਿ ਤੇਰੀ ਤੇਗ ਨੂੰ ਲਗੀ ਦੁਰੰਗੀ ਲਾਗ ।
ਇਕਨਾਂ ਕਰਦੀ ਰੰਡੀਆਂ ਇਕਨਾਂ ਬੁੱਢ ਸੁਹਾਗ ॥੧੦੩॥

ਤਿਲਕ—ਇਕੋ ਤੇਗ ਦੇ ਦੋ ਵਿਰੁੱਧ ਫਲ ।

ਤੀਜਾ ਤਰੰਗ

੧. ਸਮੁਚਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਨ ਕਰਿ ਜਦੋਂ ਹੋਇ ਜਾਣਕੇ ਕਾਜ।
ਓਸ ਸਮੁੱਚੇ ਆਖਦੀ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵੀ ਸਮਾਜ ॥੧੦੪॥

ਓਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸੁਭ ਕੁਲ ਜਨਮ ਧਨਾਢ ਹੋ ਨਾਮ ਰਸਿਕ ਵਿਦ੍ਵਾਨ।
ਗੁਰਿ ਸਰਣਾਗਤਿ ਸਿਖ ਜੋ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਪਛਾਨ ॥੧੦੫॥

ਤਿਲਕ—'ਸੁਭ ਕੁਲ ਜਨਮ' ਆਦਿਕ ੭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਰੂਪ ਕਾਰਜ ਹੋਯਾ।

'ਸਮਾਧੀ' ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਅਚਾਣਕ' ਆਕੇ ਕਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

੨. ਸਮਾਧੀ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇਕ ਕਰਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਰ ਅਚਾਣਕ ਆਇ।
ਛੇਤੀ ਕਰਦੇ ਕਾਜ ਜਦ ਜਾਣ 'ਸਮਾਧੀ' ਸਾਇ ॥੧੦੬॥

ਬੈਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਰਾਜਨ ! ਤੇਰੀ ਲੱਛਮੀ ਅਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ੧ਦਿਗੰਤ।
ਦੇਖੀ ਜਦੋਂ ਉਦਾਰਤਾ ਮਹਿਮਾ ਵਧੀ ਬਿਅੰਤ ॥੧੦੭॥

੩. 'ਵਿਰੋਧਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਆਦਿਕ ਜਦ ਪਰਸਪਰ ਹੋਣ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਤੀਤ।
'ਕੇਹਰਿ' ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਣੀਏ ਸੋ ਵਿਰੁਧ ਦਸ ਗੀਤ ॥੧੦੮॥

ਤਿਲਕ—ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਤੋਂ, ਜਾਤੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ, ਜਾਤੀ ਗੁਣ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਤੋਂ, ਗੁਣ ਗੁਣ ਤੋਂ, ਗੁਣ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੋਂ ਗੁਣ ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਇਹ ੧੦ ਭੇਦ।

ਬੈਨਗੀ ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਤੋਂ ਗੁਣ ਵਿਰੁਧ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸ਼ੇਰ ਸੂਰਮੇ ਦੁਸ਼ਟ ਦਲ ਹਾਥੀ ਸੈਲ ਹਠੀਨ।
ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਢਲਕੇ ਰਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ॥੧੦੯॥

ਤਿਲਕ—ਸ਼ੇਰ ਆਦੀ ਦ੍ਰਵ੍ਯ ਤੋਂ ਢਲਣਾ (ਦ੍ਰਵਤ੍ਰ) ਗੁਣ ਵਿਰੁੱਧ।

੧ਦਿਸਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ।

ਬੰਨਗੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਰੁਧ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅਚਰਜ ਹੈ ਗਤਿ ਕਰਮ ਦੀ ਕਹਿਣ ਬਣੇ ਨਾ ਬੈਣ ।
ਦੁਸ਼ਟ ਅਜਾਮਲ ਕੰਚਨੀ ਸੇਵਣ ਚਰਣ ਨਰੈਣ ॥੧੧੦॥

ਬੰਨਗੀ ਕ੍ਰਿਯਾਂ ਤੋਂ ਗੁਣ ਵਿਰੁਧ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰਿ' ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਦੀ ਕੌਤਕ ਕਰੇ ਕ੍ਰਿਪਾਣ ।
ਲਖ ਸਿਰ ਕੱਟੇ ਨਿੱਤ ਹੀ ਨਿਰੀ ਮੁਕਤਿ ਦੀ ਖਾਣ ॥੧੧੧॥

ਤਿਲਕ—'ਸਿਰ ਕੱਟਣ' ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਗੁਣ (ਫਲ) ਮੁਕਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਕਹੀ ।

੪. ਆਛੇਪਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਆਂਪਣੀ ਆਖੀ ਬਾਤ ਤੇ 'ਕੇਹ'ਰਿ' ਉਲਟ ਬਖਾਨ ।
ਮੁਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਜੀਏ ਸੋ ਆਛੇਪ ਪਛਾਨ ॥੧੧੨॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਤਿਗੁਰਿ ! ਮੈਂ ਅਰਦਾਸੀਆ ਗੋਲਾ ਕਰੋ ਹਜ਼ੂਰ ।
ਗੋਲਾ ਕਿਹਾ ਸੁ ਭੁੱਲਕੇ ਕਰੋ ਗੋਲਿਆਂ ਧੂੜ ॥੧੧੩॥

ਤਿਲਕ—ਗੋਲਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਮੁਕਰਕੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਨ ਲਈ ਧੂੜ ਹੋਣ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ।

੫. ਪ੍ਰਜਾਯੋਕਤੀਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ੌਰ ਹੋਰ ਹੀ ਆਖੀਏ ਰੀਤ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਲ।
ਸੂਰਜ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰਦੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਲਾਲ ॥੧੧੪॥

ਤਿਲਕ—ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਹਾ ਸੋ ਪ੍ਰਜਾਯਤਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ।

੬. ਵਿਕਲਪਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਤੁੱਲਯ ਬਲੀ ਦੋ ਵਸਤੂ ਦਾ ਇੱਕੇ ਕਾਲ ਵਿਰੋਧ।
ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਣ ਵਿਕਲਪ ਸੋ੧ਨਹੀਂ ਵਿਕਲਪੀ ਬੋਧ ॥੧੧੫॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਤਿਗੁਰਿ! ਦੇਵੇ ਹੁਕਮ ਹੁਣ ਦੇਵਾਂ ਹਿੰਦ ਬਸਾਇ।
ਅਥਵਾ ਤੇਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਸਾਂ ਤੁਰਤ ਮੈਂ ਜਾਇ ॥੧੧੬॥

ਤਿਲਕ—ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਿੰਦ ਬਸਾਈ ਯਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਕੇ ਆਪ ਦੇ ਦੇਸ ਹੀ ਜਾ ਬਸਿਆ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ।

੭. ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅਣਲੋੜੀਂਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੋ ਭਾਨ।
ਰਹੇ ੨ਵਾਚਯ ਦਾ ਧਿਆਨ ਭੀ ਸੋ ੩ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜਾਨ ॥੧੧੭॥

੧ਚਮਤਿਕਾਰ ਰਹਿਤ 'ਵਿਕਲਪ ਮਾਤ੍ਰ ਅਲੰਕਾਰ ਨਹੀਂ'। ੨ਜੇ ਵਾਚਯਾਰਥ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਯੰਗ ਬਣ ਜਾਵੇ। ੩ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸਮਝਣੀ।

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਧਨ ਸੁੰਦਰਾਈ ਠਕਰਾਈ ਰਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ੧ਲੁਗਾਈ ਉੱਚੇ ਮੰਦਰ ਮਹਿਲ ਹੈਂ। ਰਾਜ ਅੰਗ ਜੋ ਰਿਹਾ ਰੌਣਕ ਰਮਾਇ ਹਿੰਦ ਇੱਕ ਥਾਂ ਬਿਰਾਜ ਰਹੇ ਅਗਨੀ ਤੇ ਜਲ ਹੈਂ। ਆਰਯ ਸਮਾਜ, ਦੇਵ ਬ੍ਰਹਮ੍ਰ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਜੁ ਫਕੜ ਵੇਦਾਂਤੀ ਕੇਈ ਬਾਂਗਰੂ ਮਚੱਲ ਹੈਂ। ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਕਲੋਲ ਮਲੈ ਸਭਯਤਾ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਸਭ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਫਲ ਹੈਂ ॥੧੧੯॥

ਤਿਲਕ- ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬਚਾਓ ਆਦੀ ਕਾਰਜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਆਦਕ ਕਾਰਣ ਫੁਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਯ ਤੋਂ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ। ਇਹਦੇ ਹੋਰ ਭੇਦ 'ਕਾਰਣ' ਤੋਂ ਕਾਰਯ 'ਪ੍ਰਸਤੁਤ' 'ਸਾਮਾਨਯ' ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਆਦੀ ਭੀ ਹਨ।

ਮੁਦ੍ਰਾਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਪਦ ਯਾ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਮੋਹਰ ਯਾ ਦਸਤਖਤ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਕਰਨਹਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਭੇਦ ਹੈ।

੧ਇਸਤ੍ਰੀ।

੮. 'ਸਮਾਸੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਦ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਲੋੜ ਬਿਨਾਂ, ਫੁਰ ਜਾਇ।
ਕਹਿਣ ਸਮਾਸੋਕਤਿ ਸਹੀ 'ਕੇਹਰਿ' ਸਭ ਕਵਿ ਰਾਇ ॥੧੧੯॥

ਉਦਾਹਰਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਾਗ ਲਵੈ ਸਿਰ ਜਾਸਦੇ ਪੰਖੀ ਕੇਲ ਕਰੇਇ।
ਅਚਰਜ ਹੈ ਉਨਮਾਦ ਗਤਿ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਸੁਧ ਲੇਇ ॥੧੨੦॥

ਤਿਲਕ—ਕਾਗ ਤੇ ਪੰਖੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਤੁਤਾਂ ਤੋਂ ਕਾਲ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਦਿ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤਾ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਫੁਰਦਾ ਹੈ।

੯. ਉਸਤੁਤ ਵਯਾਜਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਖੰਡਨ ਆਦਿਕ ਆਸਰੇ ਮੰਡਨ ਆਦਿ ਸਜਾਇ।
ਬਯਾਜ ਉਸਤਤੀ ਆਦਿ ਸੋ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਭਾਇ ॥੧੨੧॥

ਖੰਡਨ ਆਸ੍ਰੇ ਮੰਡਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਚਤੁਰ ਬੜਾ ਕਰਤਾਰ ਭੀ ਅਕਸਰ ਜਾਵੇ ਉੱਕ।
ਅਤੀ ਨਿਮਾਣੇ ਜਗਤ ਜੋ ਗੋਦੀ ਲੈਂਦਾ ਚੁਕ ॥੧੨੨॥

ਤਿਲਕ—ਖੰਡਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਭਗਤ ਵਤਸਲਤਾ ਦਾ ਮੰਡਨ।

ਬੰਨਗੀ ਮੰਡਨ ਆਸਰੇ ਖੰਡਨ

ਕਬਿੱਤ—ਮੇਹਰ ਭਲਾਈ ਕੀਤੀ ਪਿਤਾ ਅਰ ਭਾਈ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਬੜੇ ਸਭ ਵਯਾਹੇ ਵਰੇ ਬਲਹਾਰੇ ਤੈਂ। ਜ਼ੋਰ ਕਰਿ ਜੁਧ ਜਿਤੇ ਰਾਜੇ ਸਭ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਮੁਹਿਟੇ ਭੀ ਨਿਵਾਏ ਠੀਕ ਸਾਰੇ ਤੈਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਜ਼ਾਇਕਾਰੀ ਸਾਰੀ ਗਾਂਵਦੀ ਹੈ ਲੋਕੀ ਜਸ ਨਾਲੇ ਝਾੜ ਝਾੜ 'ਚਿ ਮੁਸਲੱਮ ਪਸਾਰੇ ਤੈਂ। ਗੁਰੂ ਤੈਂ ਬੁਰਾਈ ਖੱਟ ਮਿਲ਼ਗੀ ਵਧਾਈ ਬਾਪ! ਔਰੋ ਜੋ 'ਕੇਹਰ' ਸਭ ਕਾਰਜ ਸਵਾਰੇ ਤੈਂ ॥੧੨੩॥

ਤਿਲਕ—ਇਹ ਕਥਨ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪ੍ਰਤਿ ਉਹਦੀ ਲੜਕੀ ਜ਼ੇਬੁਨਿਸਾ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਪਮਾ ਮਯ ਵਾਕ ਹੈ ਸੋਈ ਖੰਡਨ ਸੂਚਕ ਹੈ।

੧੦. 'ਪਰਿਸੰਖਿਆ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪੁੱਛ ਅਪੁਛੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਸਮਾਨ।
ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਕਰ ਵਰਜੀਏ ਸੋ ਪਰਿਸੰਖਿਆ ਜਾਨ।੧੨੪॥

ਭਾਵ—ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਯਾ ਅਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਸਮਾਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਯਾ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਵਰਜੀਏ ਸੋ ਪਰਿਸੰਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ੪ ਤਰਾਂ ਦੀ ਹੈ ਬੰਨਗੀ, ਅਰਥ ਦੁਆਰਾ ਅਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੂਰਬਕ ਵਰਜਾਣਾ।

ਕਬਿੱਤ—ਨਾਵਣੇ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਸਨਾਨ ਕਰਾਂ ਧੋਵਨਾ ਜੇ ਪਵੇ ਤੇਰੇ ਚਰਨ ਪਖਾਰਣੇ। ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ ਵਿਸੇ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਹੀ ਸਰੂਪ ਤੇਰਾ ਜਾਵਣਾ ਜੇ ਪਵੇ ਤਦੋਂ ਬਲਹਾਰਣੇ।

ਕਰਨੇ ਨੂੰ ਕਰਾਂ ਸੁ ਵੇਸਾਹੁ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਤੇਰਾ ਲੱਗਣੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾਂ ਜਸ ਤੇਰਾ ਵਿਸਤਾਰਣੇ। ਸੁਣਨੇ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਹੀ ਹੁਕਮ ਕਵਿ ‘ਕੇਹਰਿ’ ਸੁ ਬੋਲਣਾ ਜੇ ਕਦੇ ਉਪਕਾਰ ਹੀ ਉਚਾਰਣੇ ॥੧੨੭॥

ਤਿਲਕ—ਜੇ “ਨਾਵਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨ੍ਹਾਵਾਂ ਹੋਰਥੇ ਨਹੀਂ” ਇਤਯਾਦੀ ਸਮਾਨ ਵਸਤੂਆਂ (ਤੀਰਥ ਸਨਾਨ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਅਰਥ ਦ੍ਵਾਰਾ ਵਰਜਿਆ।

੧੧. ‘ਪਰਿਕਰਾਲੰਕਾਰ’ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਮ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ।
ਬਿਰਥਾ ਨ ਹੋ ਬਿਨ ਅਰਥ ਦੇ ਪਰਿ ਕਰ ਸੋਇ ਪਛਾਣ ॥੧੨੮॥

ਵੰਨਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲ ਦੀ

ਦੋਹਿਰਾ

ਸਤਿਗੁਰਿ ਨਾਨਕ ਅੰਗ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਮਾਨ।
ਅੰਗ ਦੇਣ ਖਲ ਪਿੰਗਲਾਂ ਸਦਾ ਬੰਦਨਾ ਜਾਨ ॥੧੨੯॥

ਤਿਲਕ—‘ਅੰਗ ਤੋਂ ਹੋਣੇ’ ਅਥਵਾ ‘ਅੰਗ ਦਾਤੇ’ ਹੋਣ ਕਰਕੇ “ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਦ” ਕਿਹਾ। ਤਾਂਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਫਲ।

ਵੰਨਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਫਲ

ਕਬਿੱਤ—ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਸਤਿਗੁਰਿ ਖੰਡਨ ਪਾਖੰਡ [illegible]ਈਂ ਚੱਕਰ ’ਚਿ ਨੱਥਿਆ ਹੈ ਜਿਤ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਨੂੰ। ਕਲਗੀ ਨੂੰ ਧਾਰ ਖਰੇ ਖੋਟੇ ਦਾ ਨਿਆਉਂ ਕਰੇਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜਦੇ ’ਹਿ ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਨੂੰ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ ਤੀਰ ਤੇ ਕਮਾਣ ਫੜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਾਜ ਹੈ ਭਜੌਣ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ। ਦਾਕੀ

ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਮਗਰ ਲਗਾਇਕੇ ਲੰਘੌਣ ਡਰਪੋਕ ਨੂੰ ॥੧੩੦॥

ਤਿਲਕ—ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਖੰਡਨਹਾਰ ਆਦਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੰਡੇ ਆਦਿ ਸਫਲ ਹੋਏ।

੧੨. [1]ਵਟਾਂਦਰਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਨ

ਦੋਹਰਾ—

ਉੱਤਮ ਅਰ ਨ੍ਯੂਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵੱਟਾ ਸੱਟਾ ਹੋਇ।
ਚਾਰ ਭਾਂਤ ਦਾ ਜਾਨੀਏ ਇਹ ਵਟਾਂਦਰਾ ਸੋਇ ॥੧੩੧॥

ਤਿਲਕ—ਉੱਤਮ ਵੱਟੇ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਨ੍ਯੂਨ ਵੱਟੇ ਨ੍ਯੂਨ, ਦੇਣੇ ਅਤੇ ਲੈਣੇ, ਚਾਰ ਭੇਦ।

ਬੈਨਗੀ ਨ੍ਯੂਨ ਦੇਕੇ ਉੱਤਮ ਲੈਣਾ

ਕਬਿੱਤ—ਮਰੇ ਨਰ ਨਾਰ ਧਨ ਧਰਮ ਉਡਾਰ ਹੋਏ ਉੱਠਿਆ ਭਰੋਸਾ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ। ਅੰਨ, ਸ਼ਾਮ, [2]ਧਾਮ, ਗ੍ਰਾਮ, ਸਭ ਉਪਰਾਮ ਹੋਏ ਸੜੀ ਤੇਲ ਪੋਤੀ ਮੱਥੇ ਟਿੱਕਾ ਜੋ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ। ਦੁਖੀ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਚਲ ਅਪੜੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰਿ ਸੁਣਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ [3]ਵੇਸ਼ ਦਾ। ਕਪਟ ਭੰਡਾਰ ਦੇਹੀ ਡਾਰ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਪਾਯਾ ਗੁਰੂ ਤੁੱਠਿਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਹਮੇਸ਼ ਦਾ ॥੧੩੨॥

ਤਿਲਕ—ਨਿਕੰਮੇ ਸ੍ਰੀਰ ਵੱਟੇ ਉੱਤਮ 'ਹਮੇਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ' ਪਾਇਆ।

---

[1]ਇਹਦਾ ਹੋਰ ਨਾਉਂ ਪਰਿਵਰਤ ਭੀ ਹੈ।

[2]ਆਸਰਾ। [3]ਸਰੂਪ।

੧੩. ਵਿਚਿੱਤ੍ਰਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਸੇ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜੋਇ ਪ੍ਰਮਾਣ।
ਉਲਟੀ ਇੱਛਾ ਓਸ ਤੇ ਸੋਈ ਵਿਚਿੱਤਰ ਜਾਨ ॥੧੩੩॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਆਸਨ ਡਟਾਇ ਗੁਰੂ ਸੀਸ ਦੇਵੋ ਆਖਦੇ ਖੜਗ ਲਸ਼ਕਾਰਕੇ। ਪੰਜ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਸੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਤਿਆਰ ਝੱਟ ਬਾਸ਼ਨ ਜਗਤ ਕੰਜ ਕਾਇਰੀ ਉਤਾਰਕੇ। ਕ ਬਿਨ ਸ਼ੋਕ ਬਿਨ ਕਪਟ ਦੀ ਰੋਕ ਬਿਨ ਮੋਹ ਤੇ ਭਰਮ, ਸੁਖ ਸਹਿਜੇ ਧਿਕਾਰਕੇ। ਕਹੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਚਾਹੁਣ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣਾ ਜੀਵਣ ਹਮੇਸ਼ ਆਸਾ ਚਿੱਤ ਮੇਂ ਵਿਚਾਰਕੇ ॥੧੩੪॥

ਤਿਲਕ—ਹਮੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਰੂਪ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰਤਾ।

੧੪. 'ਸਹੋਕਤੀ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇੱਕ ਵਸਤੁ ਪਰਧਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵਸਤ ਭੀ ਨਾਲ।
ਚਮਤਿਕਾਰ ਕਰਿ ਔਣ ਜਦ ਤਿਸੇ ਸਹੋਕਤਿ ਭਾਲ ॥੧੩੫॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—੧ਆਸ਼ਿਆਂ ਜਗੀਰ ਅਰੁ ਧੀਰਜ ਉਪਾਰਜਾਂ

੧ਕਿਸੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮਯ ਦਾ ਕਬਿੱਤ।

ਨੂੰ ਦੁਖੀਆਂ ਦਰਦ ਮੰਦਾਂ ਦਿਵਸ ਬਹਾਰ ਕੇ। ਪੰਥਕ ਸਥਾਨਾਂ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਸ਼ਾਨ ਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸ ਸਿੱਖਾਂ ਸੋਮੇ ਪਰਚਾਰ ਕੇ। ਗੁਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਮੰਨਤਾ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਕਵੀਆਂ ਵਿਕਾਸ਼ ਕਾਲ ਕਾਵਜਨ ਉਚਾਰਕੇ। ਆਨੰਦ ਭੰਡਾਰ ਸਾਰ ਜਗ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸੁਖ ਸਾਥ ਹੀ ਬਿਆਏ ਮਹਾਰਾਜਨ ਕੁਮਾਰ ਕੇ ॥੧੩੬॥ ਤਿਲਕ—ਸੋਹਕਤੀ ਮਾਲਾ ਹੈ।

੧੫. ਵਿਨੋਕਤੀਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਸੋਹਣੀ ਹੋਰ ਵਸਤੁ ਬਿਨ ਹੋਰ।
ਤਿਸੇ ਵਿਨੋਕਤਿ ਆਖਦੇ ਕਵਿ ਜਨ ਜੋ ਚਿਤ ਚੋਰ ॥੧੩੭॥

ਕਬਿੱਤ—ਸੂਰਾ ਬਿਨ ਰੋਗ ਦੇ ਸੁ ਰਾਗੀ ਬਿਨ ਸੋਗ ਦੇ ਵਿਰਾਗੀ ਬਿਨਾ ਭੋਗ ਜੋ ਤ੍ਰਲੋਕੀ ਯਸ ਗਾਉਂਦੀ। ਤਪੀਆ ਪਖੰਡ ਬਿਨਾਂ ਦਾਤਾ ਹੋਵੇ ਦੰਡ ਬਿਨਾ ਪੈਲੀ ਸੋ ੧ਕਰੰਡ ਬਿਨਾਂ ਤੂਈਆਂ ਖਿੜਾਉਂਦੀ। ਆਗੀ ਬਿਨ ਡਾਲੀ ਉਪਕਾਰੀ ਮਾਨ੨ਦਾਰੀ ਬਿਨ, ਬਿਨਾਂ ਫੈਲਕਾਰੀ ਦੇ ਕੁਮਾਰੀ ਜੱਗ ਭਾਉਂਦੀ। ਦੂਸ਼ਣੀ ਬਿਹੀਨ ਪਰਬੀਨ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸੁ ਦੂਸ਼ਣ ਬਿਹੀਨ ਕਾਵਜ ਕਾਮਨੀ ਸੁਹਾਉਂਦੀ ॥੧੩੮॥

ਤਿਲਕ—ਸੂਰਾ ਆਦੀ ਰੋਗ ਆਦੀ ਬਿਨਾਂ ਸੋਹਿੰਦੇ ਕਿਹਾ, ਸੋ ਸ਼ੋਭਨ ਦੀ ਬੰਨਗੀ, ਕੁਸੋਭਨ ਦੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਹੈ।

੧ਬੀਜ ਹਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਗੋਂ ਥੋੜੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਆਠਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਪੈਲੀ ਨੂੰ ਕਰੰਡੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੨ਦੀਨਤਾ।

੧੬. ਪ੍ਰਤਿਖੇਧਾ'ਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇਕ ਵਸਤੁ ਨੂੰ ਖੰਡਕੇ ਦੂਜੀ ਮੰਡਨ ਕਾਜ।
ਮਿਹਣਾ ਫੁਰੇ ਸੁ ਆਖਦੇ ਕਵਿ ਪ੍ਰਤਿਖੇਧਹ ਸਾਜ ॥੧੩੯॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿਤ—ਮ੍ਰੋਿਆਂ ਦਾ ਯੁਧ ਨਹੀਂ ਕੈਦ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਨਾ ਦਾਰਾ ਦੀ ਪਛਾੜ ਨਾਂ ਵਗਾਹੁਣ ਹੈ ਭਲੀ ਦਾ। ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਖੇਲ ਤੇ ਬਗੀਚਿਆਂ ਦੀ ਕੇਲ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨੀ ਰਮੇਲ ਨ ਤਮਾਸ਼ਾ ਕੋਈ ਛਲੀਦਾ। ਕਹ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਾਫਰਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰ ਜਨੇਊ ਨਹੀਂ ਫੂਕਣਾ ਏ ਬਲੀਦਾ। ਹੋਜਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨ੍ਰਿਪ ਡੁਬਦਾ ਪ੍ਰਵਾਰ ਸੁਣੋ ਦੇਖ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਦਾ ॥੧੪੦

ਚੌਥਾ ਤਰੰਗ

੧. ਉੱਲਾਸਾ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਆਦਿਕ ਜੋਇ।
ਹੋਇ ਧਿਙਾਣੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਉੱਲਾਸਾ ਸੋਇ ॥੧੪੧॥

ਬੰਨਗੀ

ਤਿਲਕ—ਹੋਰ ਦੇ ਦੁਖ ਤੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੁਖ, ਹੋਰ ਦੇ ਸੁਖ

ਤੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਖ, ਹੋਰ ਦੇ ਦੁਖ ਤੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਖ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇ ਸੁਖ ਤੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੁਖ, ਇਹ ੪ ਭੇਦ।

ਬੈਂਨਗੀ ਹੋਰ ਦੇ ਸੁਖ ਤੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦੁਖ

ਕਬਿਤ–ਇਕ ਬਾਬੇ ਫੂਲ ਤੇ ਅਨੰਤ ਖਿੜੀ ਕੂੰਬਲਾਂ ਨੇ ਬਾੜੀਆਂ ਬਿਅੰਤ ਦਿਖਲੌਣ ਸੁੰਦਰਸਾਜ ਨੂੰ। ਦਿਨੇ ਦੂਨੀ ਰਾਤ ਚੌਣੀ ਛਬਿ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਹੋਵੇ ਝੁਕਦਾ ਮੁਬਾਜ ਜੋ ਸਫਲ ਕਰੇ ਕਾਜ ਨੂੰ। ਦੇਸ਼ ਮੁੱਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਰਾਜਨ ਕੁਮਾਰ ਟਿੱਕੇ ਹੀਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸਜੌਣ ਵਾਲੇ ਤਾਜ ਨੂੰ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਪਨਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਵਧੇ ਫੂਲ ਬੰਸ ਹੋਵੇ ੧ਕੰਸ ੨ਦੇਵਰਾਜ ਨੂੰ ॥੧੪੨॥

ਤਿਲਕ–ਫੂਲ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਤੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਰੂਪੀ ਦੁੱਖ ਹੋਯਾ।

ਬੈਂਨਗੀ, ਹੋਰ ਦੇ ਸੁਖ ਤੋਂ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਖ

ਕਬਿੱਤ–ਕੌਡੀਆਂ ਬਣੀਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਾਂ ਸੀ ਜੇੜੇ ਝਾੜ ਝੌਪੜੀ ਲੰਘੌਣ ਵੇਲਾ ਰੋਇਕੇ। ਖਾਇਕੇ ਸਵੇਰੇ ਅੰਨ ਸਾਂਝ ਦਾ ਫਿਕਰ ਫੇਰ ਫਟੇ ਗਲ ਬਸਨ ਸੁ ਬਾਸਨ ਸੀ ਭੋਇਕੇ। ਕਹੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਰ ਦਾਰਿਜ਼ ੩ਦਰਾਜ਼ ਬੈਠਾ ਹੋਇਕੇ। ਸੋਈ ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਕੀ ਸੁ ਬੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਹੋਇ ਰਹੇ ਨਰੇਸ਼ ਹੈਂ ਕਲੇਸ਼ ਸਭ ਧੋਇਕੇ ॥੧੪੩॥

੧ਤਾਪ। ੨ਇੰਦ੍ਰ। ੩ਲੰਬਾ।

ਤਿਲਕ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਬ੍ਯ ਸਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਲਾਭ।

੨. 'ਅਵਗਿਆਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣ ਦੋਸ਼।
ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ 'ਅਵੱਗਿਆ' ਕਹਿਣ ਕਾਵ੍ਯ ਦੇ ਕੋਸ਼ ॥੧੪੪॥

ਬੰਨਗੀ, ਹੋਰ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਇ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸੰਤ ਭਰਾਤ ਬੀਰਾਤਮਾ ਪਿਤਾ ਚਤੁਰ ਗੁਣਵਾਨ।
'ਕੇਹਿਰ' ਨਿਰਗੁਣ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦਾ ਭਲਾ ਕਹੋ ਕੀ ਮਾਨ ॥੧੪੫॥

ਬੰਨਗੀ, ਦੋਸ਼ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਦੇਖੋ ਅਚਰਜ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਕਰੇ ਬਿਹਾਲ।
ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਜਾਚਕ ਹੋਣ ਨਿਹਾਲ ॥੧੪੬॥

ਉੱਲਾਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅਰਥਾਤ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਹੋਰ ਨੂੰ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ ਨਾਂ ਹੋਣਾ ਅਵੱਗਿਆ।

੩. ਅਨੁੱਗਿਆਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਸਤੂ ਅਨਾਦਰ ਜੋਗ ਦਾ ਆਦਰ ਵਰਣਨ ਹੋਇ।
ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣ ਅਨੁੱਗਿਆ ਕਵਿ ਪੰਡਿਤ ਸਭ ਕੋਇ ॥੧੪[illegible]

ਉਦਾਹਰਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਇ ਸਰਸ ਸੁਖਰਾਜ।
ਭਲੀ ਕਹਿਣ ਜਗ ਯਾਚਨਾ ਯਾਚਕ ਤੇ ਕਵਿਰਾਜ ॥੧੪੮॥

ਤਿਲਕ—ਯਾਚਨਾ ਜੋ ਆਦਰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਯਾਚਕਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦ੍ਵਾਰਾ ਆਦਰ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

੪. ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਆਦਰ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੋਇ ਜਦੋਂ ਅਪਮਾਨ।
ਉਲਟ ਅਨ੍ਹੱਗਿਆ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸੋ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਪਛਾਣ ॥੧੪੯॥

ਨਗੀ

ਮਦਰਾ ਸ੍ਵੈਯਾ—ਪਾਠ ਮੁਖਾਗਰ ਮਾਨਕੇ ਆਗਰ ਦੇਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਦਾਨ ਰਤੇ। ਤਤ੍ਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਜਾਗਨ ਨ੍ਹਾਨ ਸੁ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ਮਹਾਨ ਸਤੇ। ਰਿੱਧਨ ਸਿੱਧਨ ਨਿੱਧਨ ਬੁੱਧ ਧਨੇਸ਼ ਜਨੇਸ਼ ਸੁ ਦੇਸ ਪਤੇ। ਏ ਸਭ ਮਾਯਕ ਖਾਨ ਕਲੇਸ਼ ਕੀ ਰਾਮ ਰਮੰਤਨ ਸੰਤ ਮਤੇ ॥੧੫੦॥

੫. ਲਸ਼ਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਦੂਸ਼ਣ ਗੁਣ ਸਮਦਾਯ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣ ਜਾਣ।
ਚਮਿਤਕਾਰ ਇਕ ਅੰਸ ਵਿਚ ਸੋਈ ਲਸ਼ ਪਛਾਣ ॥੧੫੦॥

ਤਿਲਕ—ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ।

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪਰਮ ਸੁੰਦਰੀ ਪਦਮਣੀ ਮਾਨ ਵਤੀ ਸੁਖ ਵੇਸ਼।
ਸਤੀ ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਜਾਨਕੀ ਤਦ ਹੀ ਸਹੇ ਕਲੇਸ਼॥੧੫੧॥

੬. ਤਦਗੁਣ ਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਨਯੂਨ ਵਸਤੁ ਬਲਵਾਨ ਦਾ ਲਵੇ ਅਧਿਕ ਗੁਣ ਧਾਰ।
ਤਦ ਗੁਣ ਭੂਸ਼ਣ ਕਹਿਣ ਉਸ ਕਵਿਜਨ ਕਾਵਯ ਵਿਚਾਰਿ।੧੫੨

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲ ਉਰ ਆਨ।
ਜਿਨਹਾਂ ਰਕਤ ਸ੍ਰੂਪ ਕਰਿ ਰਕਤਿ ਰਿਦੇ ਹੋ ਜਾਨ॥੧੫੩॥

ਤਿਲਕ—ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਚਰਣ ਵਸਣ ਕਰਕੇ ਹਿਰਦੇ ਭੀ ਰਕਤ (ਪ੍ਰੇਮੀ) ਹੋ ਜਾਣ।

੭. ਅਤਦਗੁਣਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਤਦ ਗੁਣ ਤੇ ਜੋ ਉਲਟ ਹੋ ਸੰਗੀ ਗੁਣ ਨ ਲੇਇ।
ਉਸੇ ਅਤਦਗੁਣ ਠੀਕ ਹੀ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਕਹਿ ਦੇਇ॥੧੫੪॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਕੈਡੀ ਕੁਟਲ ਕਮਾਣ।
ਕਦੇ ਨ ਡਿੱਠੀ ਸਰਲ ਇਹ ਸਦਾ ਰਹੇ ਸੰਗ ਬਾਣ॥੧੫੫॥

'ਪੂਰਬ ਰੂਪਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੋਰ ਗੁਣੀ ਦੇ ਸੰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਲਵੇ ਗੁਣ ਧਾਰ।
ਹਟਕੇ ਪੂਰਬ ਰੂਪ ਹੋ 'ਪੂਰਬਰੂਪ' ਵਿਚਾਰ ॥੧੫੬॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਰਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜਦ ਹੋਵਣ ਰਕਤ ਅਨੂਪ।
ਖੜਗ ਸ੍ਵੇਤ ਹੋ ਕਰਤ ਫਿਰ ਜਸ ਮਧ ਸ੍ਵੇਤ ਸ੍ਵਰੂਪ ॥੧੫੭॥

ਤਿਲਕ—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਲਹੂ ਕਰਕੇ ਰਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ੍ਵੇਤ ਜਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਸ੍ਵੇਤ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਅੰਨੁਗੁਣਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਕੇਹਰਿ' ਕੋਈ ਵਸਤੁ ਜਦ ਸੰਗੀ ਦਾ ਗੁਣ ਪਾਇ।
ਹੋਇ ਅਧਿਕ ਗੁਣਵਾਨ ਇਹੁ 'ਅਨੁਗੁਣ ਕਥਨ ਕਹਾਇ।੧੫੮।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਖੜਗ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਚਮਕ ਸਹਿਤ ਸਰਸਾਇ।
ਦਾਨੀ ੧ਹਸਤ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਅਤਿ ਉੱਜਲ ਹੋ ਜਾਇ ॥੧੫੯॥

੧ਹੱਥ।

੮. 'ਮੀਲਤਾ ਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਲੀ ਸਦ੍ਰਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਭੇਦਾਭਾਵ ।
ਭੂਸ਼ਣ ਮਿਲਤ ਪਛਾਣੀਏ ਕਵਿ ਜਨ ਕੇ ਵਰਤਾਵ ॥੧੬੦॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਦਿਸਣ ਨ ਬਰਖਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਰਖਾ ਕਣ ਸੰਗ ਬਾਣ ।
ਸੋਂਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇਗ ਦੇ ਹੋਇ ਨ ਬਿੱਜ ਪਛਾਣ ॥੧੬੧॥

ਤਿਲਕ—ਬਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਣੀਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਖੜਗ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਤੇ ਮੀਲਤ ।

੯. ਉਨਮਿਲਤਾ ਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਸਤੂ ਭੇਦਾ ਭਾਵ ਵਿਚ ਭੇਦ ਲਖਾਇਕ ਜੋਇ ।
ਅਲੰਕਾਰ ਉਨਮਿਲਤ ਸੋ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਸਭ ਕੋਇ ॥੧੬੨॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸਮ ਹੈ ਸ਼ਕਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ।
ਲਖੇ ਫਿਰੇ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਦੇ ਸੋਢਬੰਸ ਸਿਰਤਾਜ ॥੧੬੩॥

ਤਿਲਕ—ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਵਿਚ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਦਿੱਸਣ ਕਰਕੇ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਗਰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਡਿਗਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਭੇਦਾਭਾਵ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ।

੧੦. 'ਸਮਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜੈਸਾ ਜਿਸਦੇ ਯੋਗਜ ਹੋ ਕਿਸੇ ਸਬੰਧੋਂ ਬੀਰ ।
ਅਯਥਾ ਯੋਗਜ ਵਿਚ ਹੋਇ ਵਾ ਅਸੰਬੰਧ 'ਸਮ' ਧੀਰ ॥੧੬੪॥

ਭਾਵ—ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਯਥਾ ਯੋਗਜ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਅਯਥਾ ਯੋਗਜ ਵਿਚ ਅਸੰਬੰਧ (ਸੰਬੰਧ ਨ ਹੋਣਾ) ਹੋਵੇ ਉਹ ਸਮਾਲੰਕਾਰ ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਸਾਖਿਆਤ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ।
ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜਸ ਲਿਖਣ ਕੋ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਕਵਿਰਾਜ ॥੧੬੫॥

ਸੂ:—ਹੋਰ ਭੇਦ ਛੱਡੇ ਗਏ ਹਨ ।

੧੧. 'ਕਵ੍ਯਜ ਲਿੰਗਅਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ ।

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੇਤੁ ਸਮਰਥਨ ਯੁਕਤਿ ਕਰਿ ਕਾਵ੍ਯਜ ਲਿੰਗ ਸੋ ਜਾਣ ।
ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਵਾਕਜਰਥਾ ਲੱਛਣ ਦੂਜਾ ਠਾਣ ॥੧੬੬॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਧੰਨ ਧੰਨ ਹਰਿ ਸੰਤ ਹਨ ਰਿਹਾ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਉਚਾਰ ।
ਧ੍ਰਿਗ ਧ੍ਰਿਗ ਤਿਨਕਾ ਜਨਮ ਜੋ ਰਾਂਡ ਨਿਚਾਵਨਹਾਰ ॥੧੬੭॥

੧੨. ਕਾਵਜਅਰਥਾਪੱਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ੇਤੁ ਸੰਪਾਦਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋ ਸੰਪਾਦਜ ਗਿਆਨ।
ਅਰਥਾਪੱਤੀ ਜਾਣ ਸੋ ਭੂਸ਼ਤ ਭੂਸ਼ਣ ਮਾਨ ॥੧੬੭॥

ਭਾਵ—ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਅਰਥਾਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਲਪਣਾ ਵਿਚ ਚਮਿਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮੈ, ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੁ ਗੈਬ ਪਰ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਸਣ ਪ੍ਰਾਣ।
'ਕੇਹਰਿ ਕੀ ਜਗ ਵਾਰਦਾ ਦਮੜਾ ਪੁਸ਼ਟ ਨਦਾਨ ॥੧੬੯॥

ਤਿਲਕ—ਤਨ ਮਨ ਵਾਰਨ ਰੂਪ ਸੰਪਾਦਜ ਤੋਂ ਦਮੜਾ ਵਾਰਣ ਰੂਪੀ ਸੰਪਾਦਿਕ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਚਮਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਹੈ।

੧੩. ਵਿਧੀ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

੧ਗਯਾਤ ਗਿਆਪਕ੨ਕਥਨ ਜੋ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਧਿ ਜਾਨ।
ਗਿਆਪਕ ਮੇਂ ਅਗਿਆਤ ਦੇ ਚਮਿਤਕਾਰ ਨਾ ਮਾਨ ॥੧੭੦॥

ਭਾਵ-ਗਯਾਤ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਪਕ ਹੋਵੇ ਉਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਧੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਅਗਿਆਤ ਦੇ ਗਿਆਪਕ ਵਿਚ (ਕਈਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤਰਾਂ) ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

੧ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ੨ਜਣਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਬੰਨਗੀ

ਸ੍ਵੈਯਾ—ਨ੍ਹਾਨ ਕਹੇ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਸਰੋਵਰ ਮਾਨੁਖ ਕੀ ਤਦ ਮਾਨੁਖਤਾਈ। ਅੰਗ ਗੋਪਾਲ ਕੇ ਰੰਗ ਰੰਗੇ ਤਦ ਅੰਗ ਮਿਲੇ ਕੀ ਭਲੀਭਲਿਆਈ। ਉੱਤਮ ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਗੁਣ ਮੰਡਿਤ ਪੰਡਿਤ ਜਾਨ ਪਵੇ ਪੰਡਿਤਾਈ। ਗੀਤ ਗੁਰਾਂ ਗੁਰ ਗਾਨ ਕਰੇਤ ਵਿਦਾਂ ਕਵਿਰਾਜਨ ਕੀ ਕਵਿਤਾਈ ॥੧੭੧॥

ਤਿਲਕ ਮਨੁਖ ਦੀ ਮਨੁਖਤਾ ਗਿਆਤ ਹੀ ਹੈ ਮਗਰ ਇਹਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਨ ਵਿਚ ਨ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਸੁਗਿਆਤ ਕਰਾਯਾ, ਸੋ ਅਲੰਕਾਰ।

੧੪. ਪ੍ਰਹਰਖਣਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅੱਤ ਉਮਾਹਾ ਜਿਸ ਵਿਖੇ ਸੋਇ ਪ੍ਰਹਰਖਣ ਜਾਨ।
ਇੱਛਾ ਬੇੜੀ ਲਾਭ ਅਤਿ ਇਤਯਾਦੀ ਕਰਿਮਾਨ ॥੧੭੨॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿਤ—ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਾਣ ਨੇਹੀਂ ਖੇਚਲ ਥਕਾਨ ਨੀ ਬਣ ਕਰ ਜਾਤਰੂ ਜੁ ਸੰਗ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ। ਢੋਲਕ ਤੇ ਛੈਣੇ ਅਰ ਛੰਛ ਖੜਤਾਲਾਂ ਨਾਲ ਭੇਟਾਂ ਦੇ ਗਵੱਯੇ ਤੇ ਬਜੱਯੇ ਸਣੇ ਸਾਜ ਦੇ। ਰਾਹ 'ਚਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪੁਜੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਚਿੱਤ ਮੇਂ ਦਰਸ ਚਾਉ[1] ਮੱਝਾ ਹਿੰਗਲਾਜ ਦੇ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ ਦੇਖੋ ਢੂੰਡਦੇ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਪਾ ਰਹੇ ਦਰਸ ਹੈਂ ਤ੍ਰਲੋਕੀ ਦੇਵਰਾਜ ਦੇ ॥੧੭੩॥

੧ਦੇਵੀ।

ਤਿਲਕ—ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਰੂਪੀ ਤੁੱਛ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਹਰਖਣਾ ਲੰਕਾਰ।

੧੫. ਪ੍ਰਯਾਯਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਸਤੂ ਇੱਕ ਅਨੇਕ ਵਿਚ ਇੱਕੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ।
ਵਾਰੋਵਾਰੀ ਹੋਣ ਜਦ, ਸੋ ਪ੍ਰਯਾਯ ਬਿਬੇਕ ॥੧੭੪॥

ਬੰਨਗੀਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਧੀ ਵਿਸ਼ੇਕ।
ਦੇਸ਼ ਤਿਆਗ ਦੀਪੀਂਦਰੀ ਹੁਣ ਚਰਚਾ ਸਰਲੋਕ ॥੧੭੫॥

ਤਿਲਕ—ਇਹ ਭੇਦ ਵਿਕਾਸ਼ ਪਰਯਾਯਾ ਹੈ। ਸੰਕੋਚ ਪਰਯਾਯਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

੧੬. ਰਤਨਾਵਲੀ ਅਲੰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਜੋ ਵਸਤੂਆਂ ਰਚੀ ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾਰ।
ਚਮਤਿਕਾਰ ਉਸ ਪਾਲ ਵਿਚ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵਿਚਾਰ ॥੧੭੬॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਸੁੰਦਰ ਬਿਲਾਸ 'ਚਿ ਮਿਠਾਸ ਪਾਵੇ ਸੋਮਵਾਰ ਮੰਗਲ ਕਰੇਂਦਾ ਹੈ ਅਮੰਗਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ। ਬੁੱਧਵਾਰ ਸੁੱਧ ਹੋਏ

ਚਿਤ ਤੇ ਚਤੁਰ ਬੁਧਿ ਵਾਰ ਦਾ ੧ਬ੍ਰਹਸਪਤਿ ਸੁਰਲੋਕ ਕਾਂਤੀ। ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰੇ ਸ਼ੁਕੱਰ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ੨ਸ਼ਨੀ ਸ਼ਾਨ ੩ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੇ ਅਤਿ ੪ਕ੍ਰਾਂਤੀ। ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀਦੇ ਖੜੀ ਹੈ ਹਜ਼ੂਰ ਏ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਦੀ ਪਾਂਤੀ।੧੭੭।

੧੭. ਪ੍ਰਤਯਨੀਕਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸੱਤ੍ਰ ਮਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਵੈਰ ਪ੍ਰੇਮ ਜਦ ਹੋਇ।
ਪ੍ਰਤਯਨੀਕ ਭੂਸ਼ਣ ਉਸੇ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਸਭ ਕੋਇ॥੧੭੮॥

ਭਾਵ—ਮਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਿੱਤ੍ਰ ਦਾ ਵੈਰੀ ਜਾਣ ਕੇ ਵੈਰ ਕਰਨਾ।

ਇਕੱਠੀ ਬੰਨਗੀ

ਕਾਮਣੀ ਮੋਹਣਾ ਛੰਦ—ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੇਖ ਜੋ ਫੂਲ ਸੰਕੋਚਦੇ। ੧ਕੁਲਟਾ ਪੱਖ ਤੇ ਨ੍ਹੇਰ ਨੂੰ ਲੋਚਦੇ। ਇਕ ਕਾਮੋਦ ਜੋ ਜੋਬਨੀ ਆਣ ਕੇ। ਹੱਸਦੇ ਕਾਮਣੀ ਮੋਹਣਾ ਜਾਣ ਕੇ॥੧੭੯॥

ਤਿਲਕ-ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਯਭਿਚਾਰਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚੰਦ ਨਾਲ ਵੈਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁੰਗੜਨਾ ਅਰ ਨ੍ਹੇਰ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ। ਕਾਮੋਦਨੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਵੈਰੀ ਚੰਦਰਮਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ।

੧ਵੀਰਵਾਰ। ੨ਸ਼ਨੀਚਰ ਵਾਰ। ੩ਐਤਵਾਰ। ੪ਸੋਭਾ।

੧੯. ਅਭਾਸਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਆਭਾਸ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਜਦ ਆਇ।
ਅਲੰਕਾਰ ਅਭਾਸ ਸੋ ਕਹਿਣ ਸਕਲ ਕਵਿਰਾਇ ॥੧੯੦॥

ਬੈਨਗੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਗ ਜਨਮ ਲੈ ਜਪਾਂ ਨਾਮ ਹਰਿ ਸੋਇ।
ਸਤਿਗੁਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਬਖਸਿਉ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਨ ਹੋਇ ॥੧੯੧॥

ਤਿਲਕ—ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਦੀ ਇਛਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਦੀ ਅਨਿੱਛਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮਗਰ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਦਾ ਅਰਥ ਜੇਕਰ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਪਸੂ ਆਦੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ "ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਨ ਹੋਇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਹੋਣੀਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ।

ਪੁਨਰੁਕਤਿਵਦਾਭਾਸ ਉਦਾਹਰਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹਰਿ ਜਨ ਦਾਤਾ ਸੂਰਮਾ ਜਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸੋ ਮਾਤ।
ਸਾਕਤ ਨਿੰਦਕ ਜੋ ਜਣੇ ਮਾਤ ਭਈ ਸੋ ਮਾਤ ॥੧੯੨॥

ਤਿਲਕ—ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ "ਮਾਤ" ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਰ "ਮਾਤ" ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮਗਰ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦੇ "ਮਾਤ" ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ "ਮਾਤ" ਦਾ ਅਰਥ 'ਮਧਮ' ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰਕੁਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਛੇਪਾਆਭਾਸ ਆਦੀ ਅਤੇ ਪੂਰਯੋਕਤ ਨੂੰ ਅੱਡ ੨ ਅਲੰਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਮਗਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਭਾਸ ਅੰਸ ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਡ ੨ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ।

ਸੰਕੋਚਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ-

ਚਮਿਤਕਾਰ ਸੰਕੋਚ ਵਿਚ ਭੂਸ਼ਣ ਸੋਈ ਜਾਣ ।
ਜਾਣੋ ਉਲਟ ਵਿਕਾਸ਼ ਤੇ ਕਵਿ ਜਨ ਕਰਨ ਬਖਾਨ ॥੧੯੩॥

ਕਬਿਤ—ਜਨ ਲੋਕ ਤਪੋ ਨ ਮੇਹਰ ਲੋਕ ਨ ਰਸਾਤਲ ਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਅਤਿਲ ਵਿਤਲ ਮੇ । ਸਿਵ ਲੋਕ ਸੁਰ ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਪਾਲਨ ਕੇ ਲੋਕ ਨਾ ਸੁਮੇਰੂ ਨਾ ਕੈਲਾਨ ਸਕਲ ਥਲ ਮੇਂ । ਚੇਤਰ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚਕੋਰ ਚਿਤਚੰਚਲਾ ਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਫਲ ਨਾ ਬਛਾਉਣਾ ਮਖਮਲ ਮੇਂ । 'ਮੌਜ' ਨਵ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਆਣਕੇ ਬਿਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨ ਕਮਲ ਮੇਂ ॥੧੯੪॥

ਬੰਨਗੀ

ਤਿਲਕ—ਗੁਰੂ ਚਰਨ ਵਿਚ ਕੁਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਮੌਜ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਮਿਤਕਾਰ ਸਹਿਤ ਸੰਕੋਚ ।

੧੯. ਵਿਕਾਸਾਲੰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਲ ਮੇਂ ਥਲ ਮੇਂ ਅਗਿਨ ਮੇਂ ਪਵਨ ਪਤਾਲ ਅਕਾਸ਼ ।
'ਕੇਹਰਿ' ਗੁਰਮੁਖ ਚਿੱਤ ਮੇਂ ਹਰਿ ਗੁਰਿ ਸ਼ਬਦ ਨਿਵਾਸ॥੧੯੫॥

੨੦. ਅਨੁਕੂਲ ਅਲੰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਚਮਤਿਕਾਰ ੧ਅਨੁਸਰਨ ਵਿਚ ਸੋ ਅਨੁਕੂਲ ਪਛਾਨ।
ਠੀਕ ਪ੍ਰਣਾਮਹਿ ਆਦਿ ਤੇ ਭੂਸ਼ਨ ਭਿੰਨ ਬਖਾਨ ॥੧੮੬॥

ਤਿਲਕ—'ਪ੍ਰਣਾਮ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਪਮਾਨ ਹੀ ਉਪਮੇਯ ਰੂਪ—ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਗਰ ਇਸ ਵਿਚ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪਿੱਠ ਕਦੇ ਨਾ ਦੇਂਵਦੀ ਰੁਕਦੀ ਇਹੁ ਨ ਮੂਲ।
ਸਤਿਗੁਰ ਤੇਰੀ ਖੜਗ ਸੋ ਰਹੇ ਮਰਦ ਅਨੁਕੂਲ ॥੧੮੭॥

ਤਿਲਕ—ਮਰਦ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਖੜਗ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੈ।

੨੧. ਪ੍ਰੌਢੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਿਸੇ ਵਸਤੁ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਜ।
ਨਿੱਗਰ ਹਤੂ ਕਲਪੀਏ ਸੋ ਪ੍ਰੌਢੁਕਤੀ ਸਾਜ ॥੧੮੮॥

ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿਤ—ਧਰਤੀ ਅਕਾਸ਼ ਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਵੇਕ ਵੇਕ ਵੰਨਗਾਂ 'ਚਿ ਰਚਨਾ ਰਚਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ

੧ਅਨੁਕੂਲਤਾ।

ਰਜਾਇ ਪਾਇ ਅੱਡਣ ਰਹਾਇ ਠਾਇ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤਿ 'ਚਿ ਜੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਹੈ। ਕਹੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਅਨੰਤ ਕਲਾਧਾਰ ਕਰਿ ਸਭ ਦਾ ਅਧਾਰ ਧਾਰ ਜੀਵਣ ਵਹਾਈ ਹੈ। ਕੌਤਕੀ ਲੁਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਤੇਰੀ ੧ਕਾਰੀ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਖੂਬ ਖੜਗ ਸਜਾਈ ਹੈ ॥੧੮੯॥

ਤਿਲਕ—ਲੌਕਿਕ ਕਥਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੀ ਪ੍ਰੌਢੌਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਖੜਗ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਮੇਸ੍ਰ ਦਾ ਲੁਹਾਰ ਬਣਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬਣੌਣ ਰੂਪ ਹੇਤ ਕਲਪਿਆ।

'ਪੰਜਵਾਂ ਤਰੰਗ'

ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਰੁਚਿਤ੍ਰ ਹਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ।
ਹੋਰ ਸ਼ਲੇਖਾਦਿਕ ਸਭੇ ਵਰਨੇ ਉਭੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ॥੧੯੦॥

੧. ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਰਣ, ਸ਼ਬਦ ਅਰੁ ਵਾਕਯ ਦੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਧਰਨ ਪਛਾਨ।
ਸੁੰਦਰ ਸਮਝ ਸੁ ਕਹਿਣ ਤਿਸ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ॥੧੯੧॥

੧ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ।

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਛੇਕ, ਬਿਰਤ ਅਰੁ ਯਮਕ ਹੈ, ਲਾਟ, ਵੀਪਸਾ ਮਾਨ।
ਪੰਜ ਭਾਂਤਿ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਲਖ ਲੱਛਣ ਬੰਨਗ ਜਾਨ ॥੧੯੨॥

ਛੇਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਤਿ ਦਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਛੇਕ, ਵਿਅੰਜਨ ਅਨਿਕ ਜਦ ਕੇਰਾਂ ਹੋਣ ਸਮਾਨ।
ਇੱਕ, ਅਨੇਕ ਸਮਾਨ ਜਦ, ਅਨਿਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਿਤਿ ਜਾਨ ॥੧੯੩॥

ਭਾਵ—ਅਨੇਕ ਵਞੰਜਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ੨ ਵਾਰ ਸਮਾਨਤਾ 'ਛੇਕ' ਅਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਬ੍ਰਿਤਿ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੈ।

(ੳ) ਬੰਨਗੀ, ਛੇਕਾਨੁਪ੍ਰਾਸ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਿਪਤ ਬਿਦਾਰਨ ਦਸਮ ਗੁਰਿ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਚੰਡ।
ਰਿਦੇ ਧਾਰਿ ਖਲ ਖੰਡਨੋਂ ਹੋਵੇ ਅਮਰ ਅਡੰਡ ॥੧੯੪॥

ਤਿਲਕ—ਬ, ਦ, ਪ, ਰ, ਖ, ਅ, ਡ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ੨ ਵਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਬੰਨਗੀ ਬ੍ਰਿਤਜਾਨੁਪ੍ਰਾਸ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਿਪਤ ਬਿਦਾਰਨ ਦਸਮ ਗੁਰਿ ਬੀਰਨ ਬੀਰ ਅਖੰਡ।
ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਕਰਿ ਬੇਦ ਬਿਧਿ ਬਰਨੇ੧ਬਰ ਬਲਬੰਡ ॥੧੯੫॥

੧ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ।

ਤਿਲਕ–'ਬ' ਦੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਬ੍ਰਿਤੀ ।

ਬੈਨਗੀ, ਅਨੇਕ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਬ੍ਰਿਤੀ

ਕਬਿੱਤ–ਮੰਡਪ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਪਰ ਮਾਨਨੀ ਮਤੰਗ ਪਰ ਪਲੰਗ ਸੁਰੰਗ ਪਰ ਮੌਜ ਦਰਯਾਵ ਹੈ। ਬਨ ਬਾਗ ਬੀਹੀ ਬਾਰ ਬਾਰਕਾਂ ਬਿਲਾਸ ਪਰ ਧਾਰੀ ਰਹੀ ਛਬਿ ਸੋ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਨਰ ਨੀਰ ਨਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਾਗ ਨਾਦਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਨਦੀ ਨਭ ਮੰਡਲ ਤੇ ਉੱਜਲ ਉਜੜਾਵ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਔਤਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣ ਪਿਆਰੀ ਏ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਦੇਖੀਏ ਸਰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ॥੧੯੬॥

ਤਿਲਕ–ਮ, ਗ, ਨ, ਰ ਆਦੀ ਅਨੇਕ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਬ੍ਰਿਤਿ ।

(ੲ) ਯਮਕਾਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ–

ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਵੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਅਰਥ ਹੋਰ ਹੋ ਤਾਸ।
ਭਾਵੇਂ ਭੰਗ ਅਭੰਗ ਪਦ ਸੋਇ ਯਮਕ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ॥੧੯੭॥

ਬੈਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ–

ਸਾਰੰਗ ਗਾਵੇ ਸਾਰਙੀ ਸਾਰਙ ਹੀ ਸਾਰੰਗ।
ਮਾਨ ਮਾਨਨੀ ਮਾਨ ਨਾ ਸਾਰਙ ਸਾਰੰਗ ਰੰਗ।੧੯੮॥

ਭਾਵ–ਮਾਨਨੀ ਨਾਯਕਾ ਨੂੰ ਸਖੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਦਲ ਹੀ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮੋਰ ਯਾ ਪਪੀਹੇ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਮਾਨ ਛੱਡਕੇ ਬੱਦਲ ਵਰਗਾ ਹੀ ਰੰਗ ਬਣਾ

ਲੈ ਅਰਥਾਤ ੧ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ ਬਣਕੇ ਨਾਯਕ ਕੋਲ ਜਾ।

ਇਸ ਵਿਚ 'ਸਾਰੰਗ' ਅਤੇ 'ਮਾਨ' ਦੇ ਹਰ ਬਾਰ ਹੋਰ ਹੀ ਅਰਥ ਹੋਏ, ਕਦੇ ਪਦ ਭੰਗ ਹੋਯਾ ਕਦੇ ਅਭੰਗ ਹੀ ਰਹਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਦ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਦੂਜੇ ਪਦ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ।

(ਸ) ਲਾਟਾਨਪ੍ਰਾਸ, ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਅਰਥ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਵਾਕ੍ਯ ਸਮਾਨ।
ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋ ਤਿਸੇ ਲਾਟ ਪਹਿਚਾਣ ॥੧੯੯॥

ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਚਰਨ ਪਰਸ ਗੁਰਦੇਵ ਬਿਨ ਸਭ ਹੀ ਪਾਕ 'ਨਪਾਕ'।
ਚਰਨ ਪਰਸ ਗੁਰਿਦੇਵ ਕਹਿ ਸਭੇ 'ਪਾਕ' ਨਾਪਾਕ ॥੨੦੦॥

ਤਿਲਕ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਚਰਨ ਪਰਸਣ ਬਿਨਾਂ ਪਾਕ ਭੀ ਨਪਾਕ ਅਤੇ ਪਰਸਣ ਨਾਲ ਨਾਪਾਕ ਭੀ ਪਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਵੀਪਸਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤਿ ਆਦਿਰ ਸੰਗ ਹੋਇ।
ਮੰਦ ਵਾਕ੍ਯ ਤਿਸ ਬਿਨ ਲਗੇ ਜਾਣ ਵੀਪਸਾ ਸੋਇ ॥੨੦੧॥

੧ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਾਇਕਾ ਅਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਉਹਨੂੰ ਕਾਵ੍ਯ ਵਿਚ 'ਅਭਿਸਾਰਕਾ' ਨਾਯਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਯਕਾ ਭੇਦ 'ਗੁਰੂ ਕਾਵ੍ਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਚੌਥੀ ਝਲਕ ਵਿਚ ਹੋਸੀ।

ਬੈਂਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਧੜ ਧੜ ਤੋਪਾਂ ਚਲੀਆਂ ਤੜ ਤੜ ਚਲੀ ਬੰਦੂਕ ।
ਬੜਕ ਬੜਕ ਸੂਹੇ ਲੜੇ ਗੜ੍ਹਕ ਗੜ੍ਹਕ ੧ਪਈ ਘੂਕ ॥੨੦੨॥

ਤਿਲਕ—ਜੇ 'ਧੜ ਧੜ' ਆਦੀ ਨ ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਵਲ 'ਧੜ' ਆਦੀ ਹੀ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਭੈੜੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ 'ਵੀਪਸਾ' ਭੂਸ਼ਣ ਹੈ ।

੨. ਚਿਤ੍ਰਾਲੰਕਾਰ ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਰ ਬਾਣੀ ਚਿਤ੍ਰ, ਪਾਠਾਂਤਰ, ਸੰਗ ਜਾਨ ।
ਹੋਰ 'ਲੇਖਨੀ ਚਿਤ੍ਰ' ਸੁਭ ਚਿਤ੍ਰ ਕਾਵ੍ਯ ਪਹਿਚਾਨ ॥੨੦੩॥

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਹੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਉਤ੍ਰ ਹੋ ਅੰਤਿਰ ਲਾਪਕ ਸੋਇ ।
ਬਹਿਰਲਾਪਕਾ ਲਾਂਭ ਤੇ, ਪ੍ਰਸ਼ੋਨੋਤ੍ਰ ਬਿਧ ਦੋਇ ॥੨੦੪॥

ਅੰਤਿਰਲਾਪਕਾ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਮਲ ਬੰਦ ਗੁਪਤੋਤ੍ਰ ਹੈ, ਉਤਰ ਅਨੇਕਾਂ ਏਕ ।
ਜੋਇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੋ ਉਤਰ ਹੈ ਅੰਤਿਰਲਾਪ ਅਨੇਕ ॥੨੦੫॥

੧ਪਈ ਦੀਆਂ ੨ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੋ ।

੧. ਕਮਲ ਬੰਦੋਤਰ ਬੰਨਗੀ–

ਮਦਰਾ ਸ੍ਵੈਯਾ–ਬੀਜ ਬੁਏ ਕਿਵ ? ਕਾਜ ਮੁਕੇ ? ਜਗ ਕੌਣ ਬੜਾ ਅੰਗ ਕੇ ਦਿਸ਼ਕਾ ? । 'ਕੇਹਰਿ' ਅੰਗ ਕਹੋ ਹਲਕਾ ਕਹੁ ਕੌਲ ਗੁਮ ਨ ਕਰੇ ਕਿਸ ਕਾ । ਕੌਣ ਅਲੰਬ ਕਹੋ ਰਸ ਕਾ ਨਰ ਕੈਸ ਰਹੇ ਬਲ ਜਾਂ ਖਿਸਕਾ ? । ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੀਤ ਹਟੇ ਕਿਵ 'ਕੇਹਰਿ' ਕੇ ਮਨ ਚਾਉ ਸਦਾ ਕਿਸ ਕਾ ? ॥੨੦੬॥

ਤਿਲਕ–'ਕੇਹਰਿ' ਦੇ 'ਰਿ' ਉਤੇ ਅੱਖਰ ਇਕ ੨ ਕਰਕੇ ਲਾਇਆਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ।

ਜੈਸੇ ਜੀਉ ਕਿਵੇਂ ਬੀਜੀਂਦਾ ਹੈ ? ਉਤਰ–'ਕੇਹਰਿ' ਦੀ 'ਰਿ' ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਏਸੇ ਤੁਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ੨ ਕਰਕੇ ਲਾਇਆਂ ਉਤਰ ਨਿਕਲਿਆ । ਸੋ 'ਕੇ' ਨੂੰ 'ਰਿ' ਮੁਹਰੇ ਲਾਕੇ 'ਕੇਰਿ' ਬਣਿਆ । ਏਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕੇ ? ਉਤਰ (ਮ-ਰਿ) ਮਰਿ ਏਸ ਤਰਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਭੀ ਲਾਏ ਤਾਂ ਨਰਿ, ਹਰਿ, ਉਰਿ, ਸਰਿ, ਛਾਰਿ, ਕਿਰਿ (ਘਟਕ) ਸਰਿ (ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਕੇ ਦਾਰਿ (ਇਸਤ੍ਰੀ) ਅਤੇ ਕਾਰਿ, ਉਤਰ ਆਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰਾਂ ਦੇ ਪਦ ਇਕੋ 'ਰਿ' ਦੇ ਆਸਰੇ ਬਣਨ ਕਰਕੇ 'ਕਮਲ' ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਮਲ ਬੰਦ ਉੱਤਰ ਹੈ । ਜੈਸੇ–

੨. ਅਨੇਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਰ—

ਦੋਹਰਾ—

ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਕੀ ? ਵੈਸ਼ਕੀ ਦੁਖੀ ਬਾਲਿ ਕਿਉਂ ਹੋਇ।
ਨਾਰ੧ ਵਿਟਿਰਕੇ ਅੰਗ ਕਿਸ ? ਕਹੋ ਬਰਨ ਸਭ ਕੋਇ ॥੨੦੭॥

ਤਿਲਕ—ਸ਼ਲੇਖ ਦ੍ਵਾਰਾ ਅੱਖਰ, ਜਾਤੀ, ਲਾੜਾ ਨ ਹੋਣਾ, ਅਤੇ ਭੈੜਾ ਕ੍ਰਮ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਸਮਝੋ।

੩. ਗੁਪਤੋਤਰ, ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਿਪਦਾ ਕੌਣ ਨਿਵਾਰਦਾ ਕੌਣ ਕਰੇ ਜਸ ਨਿੱਤ।
ਕਵਣ ਪਿਆਰਾ ਜਾਨ ਤੇ 'ਕੇਹਰਿ' ਆਖੇ ਮਿੱਤ ॥੨੦੮॥

ਅੰਤਲੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਹੀ 'ਮਿੱਤ' ਉੱਤਰ ਹੈ।

੪. ਬੰਨਗੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੋਈ ਉੱਤਰ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕੋਕਲ ਬੋਲੇ ? ਕਾਮਣੀ ? ਕਾਕਾਲੀ ? ਕਾਵਜੰਗ ?
ਕੰਪਤਿ ਧੀਰਜ ਦੇਇ ਕਹੁ ? ਕੀਰਤਿ ਕਰਨ ? ਦੰਗ ?੨੦੯॥

ਤਿਲਕ—ਕੌਣ ਸੁੰਦਰ ਬੋਲੇ ? ਮਣੀ ਕੌਣ ਹੈ ? ਕਾਲੀ ਕੀ ਹੈ ? ਵਜੰਗ ਕੀ ਹੈ ? ਪਤੀ ਕਿਹਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ? ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਕੇਹੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ 'ਕੋਕਲ' ਕਾਮਣੀ, ਕਾਵਾਂ ਦੀ ਡਾਰ, ਕਾਵਜ ਦਾ ਅੰਗ, ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ, ਅਤੇ 'ਕੀਰਤਨ' ਏ ਉਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ।

੧ਨਿੰਦਦੀ ਹੈ।

ਵਹਿਰਲਾਪਕਾ ਵਰਣਨ

ਛਪਾ–ਕਵਨ ਭੋਗ ੧'ਅਸਥਾਨ' ੨ਰੌਣ ਦੇ ਸੀਸ ਬਤਾਵੈ। ਗੁਰਿ ਤੋਂ ਨਰ ਕੀ ਪਾਇ? ਪਬੰਧ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਨਾਵੈ। ਕੌਣ ਖਿੜਾਵੇ ਪਫੁੱਲ? ੭ਚਾਰ ਤਰਫ ਕੀ ਭੂਪਕੇ। ਕਿਸੇ ੭ਬੁਝਾਵੇ ਪੁਰਖ ਨਾਰ ਬਹੁਤ ਕੀ ਕਰ ਸਕੇ੮। 'ਕੇਹਹਿ' ਕੌਣ ਸਕਾਵੇ ੯ਜਾਨ, ਕਵਣ ੧੦ਮਿੱਤ, ਅਰਿਜੀਵ ੧੧ਕਹਿ। ੧੨ ਕੌ ਹਨੁਮਤ? 'ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਅਰੁ 'ਸਤਿਗੁਰਿ ਨਾਨਕ ਉਤ੍ਰ ਕਹਿ ॥੨੧੦॥

ਤਿਲਕ–ਸੂਰ, ਦਸ, ਸੰਤ, ਮੇਰ, ਸ਼ਸ਼ਿ, ਸਭਾ, ਤਿਖਾ, ਗੁੱਸਾ, ਰਿਣ, ਨਾਮ, ਨਸ਼ਾ, ਕਪਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਵਰਣ ਲੈਕੇ 'ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼' ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ' ਲਿਖਿਆ। ਸੋ ੧ਆਦਿ ਵਰਣ ਅਲਾਪਕਾ।

ਸੂਚਨਾ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਆਲਾਪਕਾ ਅਭਿਧਾ ਮੂਲਕ ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਖਿੱਧ ਕਾਵ੍ਯ ਵਿਚ ਸਮਝਣੀਂ ਚਾਹੀਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ ਯਾ ਰਚਣਹਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਹਬ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਓਹੀ ਨਹੀਂ ਫੁਰ ਸਕਦੇ ਜੇ ਫੁਰਨ ਭੀ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਦਾਤੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਇਕੋ ਅਰਥ ਵਾਲਾ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਲਿਆ ਹੈ।

੧ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਮੱਧ ਵਰਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਰਣ ਭੀ ਲਈਦੇ ਹਨ।

(ਅ) 'ਬਾਣੀ ਚਿਤ੍ਰਾਲੰਕਾਰ' ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਮੁਕਤਿ ਵਰਣ' 'ਸੁ ਅਧਰ' ਬਿਨ 'ਮਿਲਵੇਂ ਦੋਵੇਂ' ਜਾਨ।
'ਅੰਖਰ ਨਿਯਮਤ' ਰੱਖੀਏ, ਹੋਰ ਅਜਿਹਵਾ ਮਾਨ ॥੨੧੧॥

ਬੈਨਰੀ, ੧. ਮੁਕਤੇ ਵਰਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹਰਨ ਭਰਨ ਸਦ ਸਕਲ ਜਗ ਅਮਰ ਕਰਨ ਭਯ ਹਰਨ।
ਭਵਨ ਧਰਨ ਅਜ ਅਮਰ ਤਨ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਨਰ ਤਰਨ॥੨੧੨॥

੨. ੧ਅਧਰ ਵਿਹੀਣਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

'ਅਧਰ ਵਿਹੀਣਾ' ਜਾਨੀਏ ਵਰਣ ਪਵਰਗ ਨ ਜਾਸ।
ਉਸੇ ਨਿਰੁਸ਼ਟਾ ਕਹਿਣ ਕਵਿ੨ਉਸ਼ਟੀ ਵਰਣ ਨਤਾਸ ॥੨੧੩॥

ਸ੍ਵੈਯਾ—ਜਾਸ ਨ ਅੰਤ ਨਯਾ ਰਿਖ ਨਾਰਦ ਤੇ ਹਰਿ ਆਦਿਕ ਹਾਰ ਥਕੇ। ਗ੍ਰੰਥ ਹਜਾਰਹਿ ਗਾਇ ਰਹੇ ਸਦ ਗਯਾਨ ਕਰੇਂ ਤਿਸ ਦਾਤਕ ਕੇ। ਗਾਇ ਰਹੇ ਜਸ ਇਦ੍ਰ ਗਜਿੰਦ੍ਰ ਧਨੇਸ਼ ਨਰੇਸ਼ ਅਧਾਰ ਤਕੇ। ਏਹੁ ਨ ਅੰਤ ਲਹੇਂ ਜਦ 'ਕੇਹਰਿ' ਕੀ ਮਤਿ ਤਾਸ ਕੀ ਜਾਨ ਸਕੇ ॥੨੧੪॥

੩. ੩ਨਿਰ੍ਸ੍ਵਾਮਤ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਰਣ ਉਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਨ ਮੁਕਤੇ ਅਰੁ ਸਭ ਵਰਨ।
ਤਿਸੇ ਨਿਰੁਸ਼ਟਾ ਮੱਤ ਸੋ ਕਹਿਣ ਕਵੀ ਮਨਹਰਨ ॥੨੧੫॥

੧ਬੁਲ੍ਹ ਨ ਮਿਲਣੇ। ੨ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ। ੩ਨਾਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਨਾਂ ਲਗਣੇ ਨਾਲੇ ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅੱਖਰ ਹੋਣੇ।

ਬੰਨਗੀ

ਘਨਾਸਰੀ—ਕਰਤ ਧਰਤ ਅਰ ਹਰਤ ਸਗਲ ਜਗ, ਅਜਰ ਅਛਰ ਤਨ ਸਕਲ ਅਕਲ ਧਰ। ਸ਼ਰਨ ਧਰਤ ਨਰ ਤਰਤ ਜਗਤ ਜਲ ਸਗਲ ਰਟਣ ਜਸ ਅਦਲ ਕਰਨ ਕਰ। ਨਰਕ ਕਦਨ ਜਨ ਦਰਦ ਦਲਨ ਗਤ ਸਜਨ ਕਰਨ ਹਤ ਖਲਨ ਸਕਲ ੪ਧਰ। ਸਰਸ ਚਰਨ ਧਰ ਸ਼ਰਨ ਅਖਯ ਜਸ ਜਯ ਜਯ ਜਯ ਕਰਨ ਅਘਨ ਨਰ ਹਰ ॥੨੧੬॥

੪. ਅਜਿਹਵਾ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਰਾ—

ਮੂਰਹਿ ਕਵਰਗ ਪਵਰਗ ਕਰਿ ਹੋਰ ਵਰਣ ਸਭ ਹੀਨ।
ਤਿਸੇ ਅਜਿਹਵਾ ਕਹਿਣ ਸਭ 'ਕੇਹਰ' ਕਵੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ॥੨੧੭॥

ਬੰਨਗੀ

ਸ੍ਵੈਯਾ—ਪਾਪ ਕਹੋ ਕਿਹ ਆਇ ਕਯੋ ਮੁਹਿ ਕਾਹਿ ਕਯਾ ਪਿਯ ਕੋਪ ਅਭੰਗਾ। ਅੰਗੀਆ ਕੋ ਪਗ ਪਾਇ ਖਿਮੇ ਕਬ ਆਇ ਗਹੋਂ ਪਿਯ ਮੋਹਿ ਕੋ ਅੰਗਾ। ਖੇਹ ਹੁਵਾਂ ਪਗ ਪੀਅ ਬਹਾਂ ਮਮ ਹੀਯ ਮੋਂ ਹੋਵਹਿ ਏਹੁ ਉਮੰਗਾ। ਮੈਂ ਉਪਮਾ ਕਹਿਕੇ ਕਬ ਖੇਮ ਗਹਾਂ ਮਮ ਅੰਬ ਪਯੂਖ ਔ ਗੰਗਾ ॥੨੧੮॥

ਤਿਲਕ—ਜੀਭ ਫੜਕ ਬੇਸ਼ਕ ਪੜ੍ਹੋ।

੪ਪ੍ਰਬਵੀ।

ਪ. ਅੱਖਰ ਨਿਯਮਤ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅੱਖਰ ਔਣ ਬੰਧੇਜ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਿਯਮਤ ਚਿੱਤ੍ਰ।
ਇਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਤ ਕਰਿ ਫਬਣ ਹੋਰ ਨਾ ਮਿੱਤ੍ਰ ॥੨੧੯॥

ਬੰਨਗੀ ਇਕੋ ਅੱਖਰ ਦੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਾਕਾ ! ਕੋਕੇ ਕੀ ਕਕੇਂ ਕੋਕਾਂ ਕੇ ਕਕ ਕੋਕ।
'ਕੋ ਕੋ' ਕੂ ਕੇ ਕਾਕ ਕੇ ਕੀ? ਕੋ ਕੂਕੇ ਕੋਕ ॥੨੨੦॥

ਅਰਥ—ਹੇ ਕਾਂ ਤੂੰ ਚਕਵੇ ਦੇ ਬੋਲ ਬੋਲਕੇ 'ਕੋ ਕੋ' ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਭਲਾ ਕੋਈ ਕਾਂ ਦੇ 'ਕੋ ਕੋ' ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚਕਵਾ ਕਹੇਗਾ?

ਦੋ ਅੱਖਰ ਨਿਯਮਤ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਰਮ ਰਮ ਰੋਮਾ ਰੋਮ ਮੇਂ ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਮੁਰਾਰਿ।
ਮੁਰਿ ਮੁਰਿ ਮਾਰੇਂ ਮਾਰ ਮੁਰ ਰਮੇ ਰਾਮ ਮੁਰਿਮਾਰ ॥੨੨੧॥

ਅਰਥ—ਰਾਮ ਮੁਰਾਰਿ ਮੇਰੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਰਮ ਕੇ ਕਾਮ ਰੂਪ ਮੁਰ (ਦੈਤਯ) ਨੂੰ ਮੁੜ ੨ ਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮ 'ਮੁਰ' ਦੇ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

(ਬ) 'ਪਾਠਾਂਤਰ ਚਿਤ੍ਰ' ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਰਣ ਬਦਲ, ਮੱਥਾਖਰੀ ਹੋਰ 'ਬੁਝਾਰਤ' ਆਦਿ।
ਏ ਪਾਠਾਂਤਰ ਚਿਤ੍ਰ ਹਨ ਆਖਣ ਕਵੀ ਮੁਯਾਦਿ ॥੨੨੨॥

੧. 'ਵਰਣ ਬਦਲ'

ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਬੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੇਖ

੨. 'ਮਧਾਖਰੀ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਇਕ ਇਕ ਵਰਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅੱਖਰ ਜੋੜ।
ਪੜ੍ਹੋ ਪਾਲ ਮੱਧਾਖਰੀ ਮਤਲਬ ਹੋਰ ਨਿਚੋੜ ॥੨੨੪॥
ਸ਼ੋਕ ਹਰਨ ਤਾ ਨਰਨ ਕੇ ਜਹਿ ਗੁਰਿ ਭਰਤੀ ਰਾਗ।
ਅਮਰ ਦਾਤ ਖਾਰਜਿ ਭਲਾ ਰਲੋ ਸੁਧਜਾਵੇ ਨਾਗ ॥੨੨੫॥

ਸੂਚਨਾ—ਇਸ ਵਿਚ 'ਸ਼ੋ' ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਕ ੨ ਅੱਖਰ ਛਡ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੱਖਰ 'ਕ' ਆਦਿ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਕਰਤਾਰ ਕੇਹਰਿ ਗਰਾਮ ਦਾਖਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ।

੩. ਬੁਝਾਰਤ ਦੀ ਬੰਨਗੀ

ਚੌਪਈ—ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹਟਾਇ। ਹੈ ਭਖ ਧਾਤੂ ਕੇਰਿ ੧ਪ੍ਰਜਾਇ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਲੋਟ ਦਾ ਨਾਮ। ਬੁੱਝੋ ਗਯਾਨੀ ਕੌਣ ਗਰਾਮ ॥੨੨੫॥

ਤਿਲਕ-ਦਾਖਾ।

੧ਹਮ ਮਾਇਨੇ—ਮੁਤਰਾਦਿਫ।

(ਸ) ਲੇਖਣੀ ਚਿੱਤ੍ਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਖੜਗ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਲਿਖ ਤਿਸਤੇ ਵਰਣ ਖਿੰਡਾਇ।
ਜਦ 'ਲੇਖਣੀ ਚਿਤ੍ਰ' ਤਿਸ ਘਟ ਵਧ ਦੋਸ਼ ਨ ਕਾਇਣ ॥੨੨੬॥

ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਖੜਗ, ਹਾਰ ਅਰੁ ਛੁਣਛੁਣਾ ਚੌਕੀ ਬੰਦ ਵਿਚਾਰ।
ਤ੍ਰਿਪਦੀ ਬੰਦ ਸੁ ਛੰਦ ਕਰਿ ਬੰਦ ਕਰਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ॥੨੨੭॥

੧. ਬੰਨਗੀ, ਖੜਗਬੰਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਫਿਰ ਫਿਰ ਫਿਰ ਚਰਨੀ ਲਗਾ ਜਗਾ ਜਗਾ ਘੁਮ ਆਇ।
ਓੜ ਨਿਭੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੇ ਹਰਦਮ ਕਰੇ ਸਹਾਇ ॥੨੨੮॥

ਤਿਲਕ—ਦੂਜਾ, ਚੌਥਾ, ਛੇਵਾਂ, ੧੧ ਵਾਂ ੧੩ ਵਾਂ ੧੫ ਵਾਂ ਸਮਾਨ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਸਰਲ ਹੀ ਹੈ।

੨. ਹਾਰ ਬੰਦ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਧਰ ਪਰ ਮਲ ਮਲ ਭਾਲ ਨਿਜ ਭਜ ਅਜ ਨਰ ਕਰਤਾਰ।
ਤਨਮਨਧਨ ਅਤਿ ਚੇਤਿਆਤਿ ਮਤਿਗਤਿਅਤਰ ਅਪਾਰ।੨੨੯।

੨ਲੇਖਣੀ ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਖ ਦਾ ਵ, ਯ ਦਾ ਜ ਅਥਵਾ ਟਿੱਪੀ, ਬਿੰਦੀ ਦੇ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਗਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ।

ਤਿਲਕ—ਪਹਿਲਾ ਚੌਥਾ, ਛੇਵਾਂ, ੯ਵਾਂ, ੧੦, ਆਦੀ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

੩. ਚੌਕੀ ਬੰਦ

ਛੰਦ—ਸਰਸ ਚਰਨ ਗੁਰ ਦੇਵ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਜੀਅੜਾ ਤਰਸ।
ਸਰਤ ਮੇਂ ਡੁਬਦਾ ਜਾਨਕੇ ਲੋਚਾਂ ਚਰਨਨ ਪਰਸ।
ਸਰਪ ਸਮਾਨ ਕਾਲ ਖਾਵੇ ਦੇਹ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਦਰਸ।
ਸਰਦ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇਹ ਮੇਂ ਵੇਖਾਂ ਕਿਵ ਰੂਪ ਜੋ ਸਰਸ ॥੨੩੦॥

ਤਿਲਕ ਹਰੇਕ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ੩ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਕੇ ਅਗਲੀ ਦਾ ਆਦਿ ਬਣਿਆ। ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਉਲਟ ਰੂਪ ਅਾਦਿਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ੩ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਹ 'ਵਰਣ ਬ੍ਰਿਤ' ਦਾ ੧੯ ਅੱਖਰਾ ਛੰਦ ਹੈ।

੪. ਛੁਟਛਟਾ ਛੰਦ

ਦੋਹਰਾ—

ਭਗਵਤਿ ਸੁਰਪਤਿ ਲੋਕਪਤਿ ਦੇਵੀਪਤਿ ਵਿਸ੍ਵਨਾਥ।
ਚਰਨਨ ਪਦਮਨ ਸੇਵਜਨ ਸਦ ਮਨ ਟੇਕੋ ਮਾਥ ॥੨੩੧॥

ਤਿਲਕ—ਤਿੰਨ ੨ ਅੱਖਰ ਲਾਂ ਆਕੇ ਇਕੋ 'ਤਿ' ਉਤੇ ਲਗੇ, ਏਵੇਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਨ' ਉਤੇ ਲਗੇ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਵਰਣ 'ਥ' ਦੋਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ।

੫. ਚਰਨ ਗੁਪਤ 'ਤ੍ਰਿਪਦੀ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਰਾ—

ਚਾਰ ਚਰਣ ਦੇ ਵਰਣ ਜਦ ਤਿੰਨ ਚਰਣ ਵਿਚ ਔਣ।
ਚਰਨ ਗੁਪਤ ਸੋ ਤਿਰਪਦੀ 'ਲੋਹਤਿ' ਕਵਿ ਦਿਖਲੌਣ ॥੨੩੨॥

ਓਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਰਿ ਕਰਿ ਮੋਏ ਪਾਪ ਨਰ ਨਾਮ ਦਾਨ ਗਤ ਭੂਲ ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਏ ਪਾਪ ਹਰ ਕਾਮਧੇਨ ਪਤ ਮੂਲ ॥੨੩੩॥

ਉਭਯਾਲੰਕਾਰ' ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਹੈ ੧ਸ਼ਲੇਖ ਬਕ੍ਰੋਕਤਿ ਅਰੁ ਤੀਜਾ ਮੁੱਦ੍ਰਾ ਜਾਨ ।
ਉਭੇ ਸ਼ਕਤਿ੨ਇਤਜਾਦ ਮੇ ਉਭਜਾਲੰ ਕ੍ਰਤ ਮਾਨ ॥੨੩੪॥

੧. ਸ਼ਲੇਖਾਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਯਾ ਅਰਥ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੱਖ ਮੇਂ ਜੋਗ ।
ਭੂਸ਼ਣ ਜਾਣ ਸ਼ਲੇਖ ਤਿਸ ਕਹਿਣ ਕਵੀਸ਼ਰ ਲੋਗ ॥੨੩੫॥

ਓਨਗੀ, ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਲੇਖ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਤੱਕਣ ਸਦਾ 'ਸੁਵਰਨ' ਨੂੰ 'ਮਨਕਾ ਮਣਿਕਾ ਮਾਲ ।
'ਚੰਦ ਮੁਖੀ' ਦਾ ਜਸ ਕਹਿਣ ਜਿਨਾਂ ਮਿੱਤ ਗੋਪਾਲ' ॥੨੩੬॥

ਤਿਲਕ—ਕਵੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੁਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸੁਭ ਅੱਖਰ । "ਮਨ ਦਾ ਮਾਲ ਮਣਕਾ" ਇਤਨੇ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮਨ

੧ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾ ਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਇਹਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਡੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ । ੨ਹੋਰ ਭੀ ਅਲੰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਨ ।

ਦਾ ਮਾਲ ਬੁਧਿ' ਹੈ। 'ਚੰਦ ਮੁਖੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਚੋਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸੋਨਾ, ਕਾਮਣੀ ਦਾ ਮਾਲ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਚੰਦ (ਗਹਿਣਾ) ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ 'ਗੋਪਾਲ' ਦਾ ਅਰਥ ਗੁੱਜਰ ਆਦਿ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਛੇੜੂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਮੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੋਹਣਾ ਰੂਪ, ਮਨ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੈ। ਸੋ ਸੁਵਰਨ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਬਹੁਤ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਲੇਖਾਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਭੰਨਗੀ ਅਰਥ ਸ਼ਲੇਖ

ਕਬਿੱਤ—ਊਚ ਨੀਚ ਰਾਉ ਰੰਕ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਇ ਲਏ ਅਤਿ ਹੀ ਡੂੰਘਾਈ ਭਰੀ ਸਾਗਰ ਕੀ ਅੰਸਣੀ। ਸ਼ਾਨ ਭਰੀ ਮਾਨ ਭਰੀ ਜੋਬਨ ਦੇ ਤਾਨ ਭਰੀ ਰਮਕ ਰਮਕ ਚਲੀ ਆਵੇ ਜੈਸੇ ਹੰਸਣੀ। ਕਾਮਨਾ ਮਿਟੌਣ ਨੂੰ ਜੋ ਆਂਵਦਾ 'ਹੋਹਰਿ' ਕਵਿ ਨਰ ਅਣਜਾਣ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਵੇ ਕੰਮਣੀ। ਇਕਨਾ ਨਿਹਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਲ ਕਰੇ ਇਕਨਾ ਨੂੰ ਟੇਢ ਟੇਢ ਭਰੀ ਯਮਰਾਜਨ ਕੀ ਬੰਸਣੀ ॥੧੩੭॥

ਤਿਲਕ—ਨਦੀ ਅਤੇ ਕੁਲਟਾ ਨਾਯਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲਨ ਨਾਲ ਭੀ ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭੀ ਬਹੁਤ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਬਕ੍ਰੋਕਤਿ ਅਲੰਕਾਰ, ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਹੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਹੋਰ ਹੀ ਸ੍ਰੋਤਾ ਕਲਪੇ ਜਾਣਿ।
ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦਾ ਬਿੰਗ ਪਾ, ਸੋ ਬਕ੍ਰੋਕਤਿ ਪਛਾਣਿ ॥੨੩੮॥

ਸ਼ਬਦ ਬਕ੍ਰੋਕਤਿ ਬੰਨਗੀ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਸੁਣਿ ਬਾਲੀ, ਮਨ ਮੋਹਨੀ, ਸੂਰਜ ਮੁਖੀ, ਸੁਨਾਰਿ।
ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪੂਰਣ ਕਰੋ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ॥੨੩੯॥

ਉਤਰ ਸ੍ਰੋਤਾ ਦਾ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਬਾਲੀ ਕਹੋਂ ਮੈਂ ਨਾਰਿ ਹਾਂ, ਹਨਾਂਨ ਕਰਾਂ ਨਿਹਾਲ।
ਸੂਰਜ ਮੁਖੀਆਂ ਫੇਰ ਬਣ, ਹਟ ਸੁਨਿਆਰਾ ਭਾਲ ॥੨੪੦॥

ਤਿਲਕ—ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬਾਲੀ, ਮਨ ਮੋਹਨੀ ਆਦਿ ਆਖਿਆ, ਮਗਰ ਸ੍ਰੋਤਾ ਨੇ ਬਾਲੀ ਆਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ (ਮੈਂ ਸੁਗ੍ਰੀਵ ਦਾ ਭਾਈ ਨਹੀਂ, ਹਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਫੁਲ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰ ਨਹੀਂ,) ਕਲਪਕੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ।

ਅਰਥ ਬਕ੍ਰੋਕਤਿ ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ-ਕਹੋ ਧਰ ਧੀਰ ਚੀਰ ਕਿਥੇ, ਜੋ ਚੁਰਾਏ ਚੋਰ, ਛੋੜ ਆਏ ਰੁਖ ਕਿਥੇ ਬਾਲੀ ਸੀ ਡਰਾਵਣੇ। ਕਹੋ ਅਜ ਕਲ ਕੁਲ ਕੌਣ ਸੀ ਵਧਾਇ ਰਹੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਲਗੇ ਬਾਂਦਰ ਵਧਾਵਣੇ। ਕਿਥੇ ਬਜੇ ਮੁਰਲੀ ਮੇਹਰ ਦੀ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ੧ ਢੋਲ ਦੀ ਢੰਡੋਲ ਭੁਲੇ ਮੁਰਲੀ ਵਜਾਵਣੇ। ਕੇੜ੍ਹੇ ੨ ਬਨਮਾਲ ਹੁਣ ਹਾਲ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਹੋਣ ਨਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਜੋ ਵਿਰਾਗ ਲਗੇ ਨ੍ਹਾਵਣੇ ॥੨੪੧॥

ਤਿਲਕ—ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਮੇਹਣੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਟੰਕਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਹੈ,

ਓਹੀ ਉਲਟਾਕੇ ਸ੍ਰੋਤਾ ਵਲੋਂ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯਥਾ—ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਾਮ-ਭਗਤ ਦਾ-ਜੋ ਕਪੜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚੁਰਾਏ ਸਨ ਓਹ ਕਿਥੇ ਹਨ ? ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਨੇ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਪੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਭਿਆਨਕ ਬਾਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਯਾ ਕਿ ਹੁਣ ਕਿਸ ਗੋਪੀ ਵਿਚੋਂ ਉਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ? ਉੱਤਰ ਬਾਂਦਰ ਕੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕਿਹਦੇ ਘਰ ਹੁਣ ਮੁਰਲੀ ਵਜਦੀ ਹੈ ? ਉੱਤਰ—ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਮੁਰਲੀ ਵਜਾਉਂਣੀ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਹੁਣ ਕਿਹੜੇ ਦਰਯਾਉ[2] ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੇਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ—ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਨਬਾਸ ਦੇਕੇ ਉਸਦੇ ਵੈਰਾਗ ਜਲ ਨਾਲ ਨ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਬਕ੍ਰੋਕਤਿ ਹੋਈ।

੩. 'ਮੁੱਦ੍ਰਾਲੰਕਾਰ' ਲੱਛਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਸੰਗ 'ਚੋਂ ਬਾਂਛਤ ਸੂਚਨ ਹੋਇ।
ਸੋ ਮੁੱਦ੍ਰਾਲੰਕਾਰ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਬਿਧ ਦੋਇ ॥੨੪੨॥

ਬੈਨਰੀ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਦ੍ਰਾ

ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕਾ—ਮਹਾ ਮੁਬਾਰਿਕਾ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਧਾਰਿਕਾ।
ਅਨੰਦ ਕਾਰਿਕਾ ਸਮੁੰਦ ਤਾਰਿਕਾ।
ਕਰੋ ਸੁਖਾਲਿਕਾ ਬਨਾਇ ਬਾਲਿਕਾ।
ਸੁਪ੍ਰਾਣ ਮਾਲਿਕਾ 'ਜਹਾਨ ਪਾਲਿਕਾ' ।੨੪੩।

੧ਇਸਤ੍ਰੀ। ੨ਦਰਯਾਉ।

ਤਿਲਕ—ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਚੋਂ ਜਣਾਯਾ।

ਅਰਥ ਮੁੱਦ੍ਰਾ, ਬੰਨਗੀ

ਕਬਿੱਤ—ਰਸ ਕਸ ਤਜਾਗੀ ਤੇ ਵਿਰਾਗੀ ਰੂਪ ਧਾਰਿ ਕੇਤੇ ਮਾਯਾ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਚਿਤ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾ ਗਏ। ਤਰਕ ਖਿੰਡਾਇ ਭਾਉ ਭਗਤ ਉਠਾਇ ਕੇਤੇ ਦਾਰਿਦ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇ ਅੰਤ ਅੰਤ ਪਛਤਾ ਗਏ। ਕੇਤੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਅਕਾਰਣ ਕਹਰ ਕਰਿ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਗਵਾ ਗਏ। ਸਾਂਤ ਬੀਰ ਆਤਮਾ ਮਹਾਤਮਾ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜੇੜ੍ਹੇ ਜੰਤ ਆ ਗਏ ਨਿਕੰਟ ਰਾਜ ਪਾ ਗਏ ॥੨੪੩॥

ਤਿਲਕ—ਅਰਥ ਦੁਆਰਾ ਗੌਤਮ, ਬੁੱਧ, ਸ੍ਰਿੰਗੀਰਿਖ, ਵਿਆਸ, ਜੈਮੁਨੀ, ਅਰੰਤ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸੂਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਸਵਤ ਆਦੀ ਵਿਚਾਰ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਰਸਵਤ ਆਦਿਕ ਸੱਤ ਹਨ, ਰਸ ਦੇ ਜੋ ਅਪਰੰਗ।
ਰਸ ਪਰਕਰਣ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂਤੇ ਤਜੇ ਨਿਸੰਗ ॥੨੪੫॥

ਤਿਲਕ—ਰਸਵਤ, ਭਾਵਉਦਯਵਤ, ਸੰਧਿਵਤ, ਸਬਲਵਤ, ਪ੍ਰੇਯ, ਉਰਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਹਿਤ ਇਹ ੭ ਅਲੰਕਾਰ ਰਸਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਂਗ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ 'ਰਸ' ਵਰਣਨ ਹੋ ਚੁਕਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

'ਅਲੰਕਾਰ ਦੋਸ਼' ਵਰਣਨ

੧. ਉਪਮਾਲੰਕਾਰ ਦੋਸ਼

ਗਦਜ–ਕਿਸੇ ਉਪਮੇਯ ਦੇ 'ਬ੍ਰਿਥਾ' ਯਾ 'ਘਟੀਆ' ਉਪਮਾਨ ਕਥਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਪਮਾਲੰਕਾਰ ਦੂਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਹੇ ਰਾਜਾ ! ਆਪਦਾ ਜਸ ਦੀਵੇ ਦੀ ਤਰਾਂ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸੋ ਨਜੂਨਤਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਆਪਦਾ ਜਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਤਰਾਂ ਇਸਥਿਰ ਹੈ'' ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਖਾ ਉਪਮਾਨ ਬ੍ਰਿਥਾ ਹੀ ਹੈ।

੨. ਉਤਪ੍ਰੇਖਜਾਲੰਕਾਰ ਦੋਸ਼

ਜੇਕਰ ਜਿਉਂ, ਤਿਉਂ, ਸਮ ਆਦੀ ਸ਼ਬਦ ਉਤਪ੍ਰੇਖਜਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਤਪ੍ਰੇਖਿਜਾ ਦੂਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ "ਤੇਰਾ ਮੁਖ ਚੰਦ ਸਮ ਹੈ" ਇਹ "ਉਪਮਾ" ਬਣ ਗਈ ਸੋ "ਮਾਨ" ਆਦੀ ਚਾਹੀਏ।

ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਮਗਰ ਏਥੇ ਐਤਨਾ ਹੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

ਸਮਾਨਜ ਸੂਚਨਾ

ਦੋਹਿਰਾ–

ਲੱਛਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੀਤ ਬੰਨਗੀ ਧਾਰ।
ਪ੍ਰੌਢੁਕਤੀ ਅਰੁ ਗੁਣ ਰਚੋ ਦਸ਼ਾਦੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ॥੨੪੬॥

ਤਿਲਕ–ਲੋਕ ਬਜਵਹਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜੋ ਉਚ ਖਿਆਲ ਸੋ ਪ੍ਰੌਢੋਕਤੀ ਹੈ, ਮਾਧੁਰਯ, ਓਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਣ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ।

ਲੱਛ ਤੇ ਵਯੰਗਯ ਵਰਣਨ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ਲਈ ਲੋੜ ਸਮਝ ਕੇ ਮੀਤ।
ਕਹੇ ਲੱਛ ਤੇ ਵਯੰਗਯ ਦੋ, ਵਰਣਨ 'ਅਧਿਕ' ਕਰੀਤ ॥੨੪੭॥

ਲੱਛ ਆਦਿ ਵਰਣਨ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਵਾਚਯ ਸਬੰਧੋ ਲੱਛਣਾ ਲੱਛ ਪਦਾਰਥ ਜਾਣ।
ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੱਛਕ ਸ਼ਬਦ ਪਛਾਣ ॥੨੪੮॥

ਤਿਲਕ—ਵਾਚਯਾਰਥ ਦਾ ਅਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਉਹ ਲੱਛਣਾ, ਅਰਥ ਲੱਛ ਅਤੇ ਪਦ ਲੱਛਕ ਹੈ।

ਲੱਛਣਾ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਦੇ ਅਧਿਕ ਦਾ ਗ੍ਰਹਣ ਹੋ ਕਦੇ ਵਾਚਯ ਹੀ ਤਿਆਗ।
ਫੇਰ ਫਿਰਨ ਜਲ ਗਾਗਰਾਂ, ਪਰਸੇ ਗੰਗ ਪ੍ਰਯਾਗ ॥੨੪੯॥

ਭਾਵ—ਜਦ ਵਾਚਯਾਰਥ ਦ੍ਵਾਰਾ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਨ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵਾਚਯ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾ ਭੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ ਲੱਛਾਰਥ ਨਿਸ਼ਚਯ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਵਾਚਯ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਕ ਉਹਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਹੀ ਗਾਗਰਾਂ ਫਿਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਗਾਗਰ ਦਾ ਫਿਰਨਾ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼

ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਪੁਰਸ਼ਾਂ' ਦਾ ਅਧਿਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਭੀ ਹੋਇਆ ਅਰ "ਗਾਡਰਾਂ" ਦਾ ਭੀ ਤਿਆਗ ਨਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਸਾਗਰ ਪਦ ਲੱਛਕ, ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਹਤ-ਸ੍ਵਾਰਥਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦਾ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਛੇਟਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤਾਂਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੋਇਆ। ਵਾਚਯ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਪ੍ਰਯਾਗ' ਪਦ ਲੱਛਕ ਪ੍ਰਰਸ਼ ਲੱਛ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਆਸ੍ਰਿਤ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਹਤ ਸਵਾਰਥਾ' ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਵਯੰਗਯ ਵਰਣਨ 'ਵਯੰਜਨਾ' ਲਛਣ

ਦੋਹਰਾ—

ਦੋਇ ਸ਼ਕਤਿ ਤੇ ਭਿੰਨ ਜੋ ਸ਼ਕਤਿ ਵਯੰਜਨਾ ਸੋਇ।
ਵਯੰਜਕ ਪਦ ਯਾ ਅਰਥ ਤੇਂ ਵਯੰਗਯ ਦਿਖਾਵੇ ਦੋਇ ॥੨੫੦॥

ਤਿਲਕ-ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅੰਜਕ ਪਦ ਯਾ ਵਿਅੰਜਕ ਅਰਥ ਤੋਂ ਭੀ ਵਿਅੰਗ ਅਰਥ ਕਢੇ ਉਹ ਵਿਯੰਜਨਾ ਹੈ।

ਦੋਹਰਾ—

ਗੂਢ ਅਗੂਢ ਵਯੰਗਯ ਪੁਨਿ ਗੁਣੀ ਭੂਤ ਹਨ ਨਾਮ।
ਡੱਬ ਮਰਨ ਧਨੁ ਧਨੁਯ ਸੋ ਭਲਾ ਨ ਲੋਕ ਪ੍ਰਣਾਮ ॥੨੫੧॥

ਭ ਵ—ਗੂਢ ਵਯੰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ੧ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਅਗੂਢ ਵਯੰਗਯ ਹੀ ਗੁਣੀ ਭੂਤ ਜਾਂ ਮੱਧਮ ਵਯੰਗਯ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ "ਜੋ ਧਨ ਨੂੰ ਦੱਬ ਮਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਧੰਨ ਹਨ" ਇਸ ਵਾਕਯ

੧ਇਸ ਪੱਖ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਧੁਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦੇਖੋ।

ਵਿਰੋਂ ਵਯੰਗਯ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਮਾਂ ਦੇ ਧ੍ਰਿਗ ਹੈ ਜੋ ਦਾਨ ਆਦੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਤੇ ਧਨ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਧੁਨੀ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਤਾਂ ਦਾਨ ਆਦੀ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੋ ਗੂਢ ਵਯੰਗ। ਅਤੇ "ਲੋਭ ਦਾ ਫਲ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ" ਇਸ ਵਾਚਯ ਤੋਂ ਇਹ ਵਯੰਗਯ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਲੋਭ ਕਰਕੇ ਜੇਲਖਾਨੇ ਅਤੇ ਮੌਤ ਆਦੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਸੋ ਵਾਚਯ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਣੀਭੂਤ ਵਯੰਗ ਹੈ।

(ਗ੍ਰੰਥ ਫਲ)

ਦੋਹਿਰ —

ਵਾਚਯ-ਲੱਛ ਹਨ ਇੰਦ੍ਰਯ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ 'ਧੁਨਿ ਪ੍ਰਾਨ।
ਭਾਵ ਜਾਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਬਦ ਦੇਹ ਜਿਉਂ ਮਾਨ ॥੨੫੨॥

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਾਵਯ ਕਾਮਣੀ ਕਾਂਇ ਦੇ ਭੂਸ਼ਣ ਦਏ ਸਜਾਇ।
ਪੜੇ ਚਤੁਰ ਚਿਤ ਲਾਇ ਜੋ ਚਪਲ ਕਾਵਯ ਵਸ ਆਇ॥੨੫੩॥
ਉਭੇ, ਅਰਥ ਭੂਸ਼ਨ ਸਭੇ, ਅਰਥ ਸਹਾਇਕ ਜਾਨ।
ਮੜਕ ਸਿਖਾਵਣ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ 'ਚਿਤ੍ਰ ਚਾਤੁਰੀ ਖਾਨ ॥੨੫੪॥

ਤਿਲਕ—ਉਭਯਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥਾਲੰਕਾਰ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੜਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰ ਕੇਵਲ ਚਤੁਰਾਈ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੋਹਿਰਾ—

ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ਪੜ੍ਹੇ ੧ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੁਧ ਹੋਇ।
ਦਰਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹ ਗੁਰ ਜਸ ਸੁਣੇ, ਜਸ ਸੁਣ ਮੁਕਤਾ ਹੋਇ ॥੨੫੪॥
ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ਲਘੂ ਬੜਾ ਤੇਜ ਵਿਖਲਾਇ।
ਨਵ ਸੂਰਜ ਸੁਤ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂ ਗਿਰਗਜ ਥਾਪਣ ਪਾਇ ॥੨੫੫॥

ਅਥਵਾ—

ਦੋਹਿਰਾ—

ਕਵਿ ਰੀਝਾਵਣ ਕਾਰਣੇ ਲਿਆ ਬਹਾਨਾ ਟੋਲ।
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਟਲ ਅਡੋਲ ॥੨੫੭॥
ਸਾਲ ਉਣੰਜਾ ਚਾਰ ਸੈ ਪੋਹ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟਾ ਏਕ।
ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ਕਿਹਾ ਧਾਰ ਗੁਰਾਂ ਗੁਰ ਟੇਕ ॥੨੫੮॥

੧'ਗੁਰੂ ਕਾਵ੍ਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਦੂਜੀ ਝਲਕ—'ਅਲੰਕਾਰ-ਦਰਸ਼ਨ' ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਹੈ।

"ਪੰਜਾਬ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੈਸ" ਭਦੌੜ ਹਾਊਸ ਲੁਧਿਆਣਾ
ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਦੇ
ਯਤਨ ਨਾਲ ਛਪੀ।

ਅਮੋਲਕ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵਤੀ
ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ (ਕਾਮਧੇਨੁ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ) ੧।।)

੨. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ।।)

੩. ਖੜਗ ਖਾਲਸਾ । ਦਯਾਨੰਦੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ
ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤਿ ਮੰਡਨ ।।।)

੪. ਸ੍ਵੈਯੇ ਸਟੀਕ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ) ਵਿਚਲੇ
੨੦ ਸ੍ਵੈਯੇ ਅਤੇ ੧੦ ਦੋਹਿਰੇ ।।)

੫. ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ।।।)

੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।।)

੭. ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

੮. ਰੁ ਨੂ ਪਦਾਰਥ ਨਿਰਣਯ ੨)

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ:—

ਗਿਆਨੀ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਦਾਖਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ)

'ਵਿਦਿਆ ਵਰਤ' ਕਾਰਯਾਲਯ ਦੀਆਂ
ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ॥)
੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਿਆਕਰਣ ਪੰਚਾਇਣ (ਪੂਰਬਾਰਧ) ੩)
੩. ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ(ਕਾਮਧੇਨ ਵਯਾਖਿਆ ਸਹਿਤ) ੧॥)
੪. ਅਲੰਕਾਰ ਨਿਰਣਯ ॥-)

ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ—

੧. ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਸਟੀਕ (ਸਰਲ ਟੀਕਾ)।
੨. ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ।
੩. ਕਾਦੰਬਰੀ ਅਨੁਵਾਦ (ਪੂਰਬਾਰਧ)
੪. ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
੫. ਨਿਆਇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ)
੬. ਖੜਗ ਖਾਲਸਾ ੧॥)
੭. ੨੦ ਦੋਹਰੇ ਤੇ ੨੦ ਸ੍ਵੈਯੇ ,, (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ)
ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ ॥)
੮. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ॥)
੯. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ॥)
੧੦. ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ ਪਿੰਗਲ
੧੧. ਗੁਰੂ ਪਦਾਰਥ ਨਿਰਣੈ